

દોઢ માવજી માધવજી સ્થાપિત અને પંડિત શ્રી ગદ્દલાલજીમોદિત,
વૈષ્ણવ ધર્મગ્રંથમાળા મણિ ૨ જો.

સત્સિદ્ધાંતમાર્તેડ.

કિરણ ૧ લો.

સંપ્રદાયસ્વરૂપ.

સમ્યક્ પરંપરાપ્રાપ્તં હરિમંત્રાદિકર્મકમ્ ।
સર્વપ્રકર્ષવદ્દાનં સંપ્રદાય ઇહોચ્યતે ॥

કર્તા.

પંચનદિ વિદ્વદ્રજ શ્રીધનશ્યામ લક્ષ્મીના પુત્ર
શ્રીગોવર્ધનશર્મા ઉર્ફે

ભારતમાર્તેડ પંડિત શ્રી ગદ્દલાલજી.

લાપાન્તર કર્તા.

વે૦ શા૦ રા૦ રા૦ શ્રી વિષ્ણુવાચાર્ય વળે.

“શ્રીવિદ્યાલક્ષ્મી” સંસ્કૃત પાઠશાળાના અધ્યાપક.

પ્રકાશક—

પંડિત શ્રીગદ્દલાલજી સ્મારકના વ્યવસ્થાપકો.

અંખાઈ,

નિર્ણયસાગર પ્રેસ.

સંવત્ ૧૯૬૩

શકે ૧૮૨૯.

સને ૧૯૦૭.

પ્રથોછાવર ૪ આના.

શેઠ માવજી માધવજીનો સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત.

એ શેઠ કચ્છી ભાટીઆ (ભટ્ટી ક્ષત્રીય) જ્ઞાતિના હતા. એમનો જન્મ સંવત્ ૧૯૧૭ માં થયો હતો. એમના પિતા શેઠ માધવજી દુવારકાદાસ મુંબઈમાં ચોખાનો વેપાર કરતા હતા. એમના પિતાના વૈકુંઠવાસ સમયે શેઠ માવજીશેઠની ઉંમર આશરે ૧૭ વર્ષની હતી. એમણે સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજી-ભાષાનો પણ કેટલોક અભ્યાસ કીધો હતો. એમના પિતાના સમયમાં તેમની પેઢીમાં શા. અમરચંદ માધવજી સોરઠીઆ વાણીઆ મુનીમ હતા. તેઓને પોતાની સાથે ભાગમાં જોડી માવજીશેઠ ધીમે ધીમે વેપારમાં વધારો કરવા માંડ્યો. એ ભાઈ અમરચંદ અને માવજીશેઠ એવા એકવિચારથી વેપાર કરતા હતા કે કદી પણ તેઓને મતભેદ થવાને કારણ મધ્યું ન હતું. એ વિચારની એકતા થવાનું કારણ તેઓ બંનેની સ્વધર્મનિષ્ઠતા છે. જ્ઞાતિભેદને લીધે કેટલાક આચારો જુદા પડે છે; તથાપિ ધાર્મિક તત્ત્વ સમજનારા નીતિમાન મનુષ્યો એવા તો ભાઈચારાથી રહે છે, કે તેઓનો સ્નેહ બીજા જનોને સગાભાઈ જેવો દેખાય છે. તેમાં વળી એ એકિના પિતાનું નામ એક જ (માધવજી) હોવાથી, દેશાવરવાળા અને ઓળખાણ પીછાન વગરના વેપારીઓ તો તેમને ભાઈઓ જ લેખતા હતા.

સંવત્ ૧૯૪૪ માં વેપારની વૃદ્ધિ અર્થે તેમણે કલકત્તામાં અને સંવત્ ૧૯૫૦ માં રંગુનમાં “શેઠ માધવજી દુવારકાદાસની કંપની”ને નામે એ પેઢી-ઓ ઉઘાડી હતી. જે કંપની બંધ કરીને હવે શેઠ અમરચંદ માધવજી પોતાના નામથી સ્વતંત્રપણે ચોખાનો વેપાર ચલાવે છે.

સંવત્ ૧૯૩૩ માં શેઠ માવજીને ગૃહે એક પુત્ર અવતર્યો. જેનું નામ મેઘજી પાડ્યું હતું. એ પુત્રને તેમણે ઘણી સારી કેળવણી આપી હતી તથા તેના વિવાહપણ કીધા હતા. આ મેઘજીભાઈ પણ વિદ્યાવિનોદી અને ભજનનાંદી હતા. તેમણે જુદા જુદા ભક્તોના પદોનો સંગ્રહ કરી “ભજન સાગર” નામથી પ્રકટ કર્યો છે. આ પુત્ર યુવાવસ્થામાં આવતાં જ એ-ટલે સંવત્ ૧૯૫૩ ના ચૈત્ર વદ ૪ ને દિને દેવલોક પામવાથી, તેઓને એક કારી ઘા લાગ્યો હતો. ગમે તેવા સમજી જનને પણ “પુત્રશોક” ઘણો સાહે છે. તેઓ નિરંતર ભગવત્કથા વાર્તા વાંચતા તથા સાંભળતા હતા, તોપણ પોતાને સહજ મંદવાડ લાગુ પડેલો, તેજ અરસામાં આવા ગુણી અને એ-કના એક જીવાન પુત્રનો દેહાંત તેમને વધારે દુઃખકારક થયો. અને તે શો-કાકુળ હૃદયેજ સંવત્ ૧૯૫૩ ના શ્રાવણ શુદ્ધ ૧૫ ને દિને સવારે ૮|| વાગતે તેઓએ પણ પોતાના દેહને આ લોકમાં મૂકી, આત્માનું પરમાત્મા તરફ પ્રયાણ સ્વીકારી લીધું.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કોપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૯૪૨ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ સ્ત્રી પ્રદાત્ય સ્વપ્રકાશ

વિષય પ ૨૨૪૩

૧૮૪૨

॥ શ્રીકૃષ્ણાયનમઃ ॥

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

॥ સત્સિદ્ધાંતમાર્તંડઃ ॥

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યશ્રીવિઠ્ઠલેશ્વરચરણકમલેભ્યોનમઃ ॥

શ્રીમદ્વાલમુકુંદમિંદુવદનં વૃંદાવનાનંદિનમ્ ।

વંદે સુંદરમેકમેવ ન પરાન્નિંદામિ વૃંદારકાન્ ॥

વર્તતામચિરંતનાદિવિષદોઽનંતાઅનંતાતલે ।

મંતું તે ગણયંતુ માઽયમિતરાન્મૂર્ધા ન નંતું ક્ષમઃ ॥ ૧ ॥

શ્રી કૃષ્ણાયનમઃ

શ્રીસત્સિદ્ધાંતમાર્તંડ.

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય અને શ્રીવિઠ્ઠલેશ્વર એમના

ચરણકમલોમાં પ્રણામ.

ચંદ્રસમાન મુખવાળા, ટુંદાવનને એટલે ત્યાં રહેનાર સ્થાવર જંગમા-
ત્મક અનન્ય ભક્તોને આનંદ દેનાર, એવા સુંદર (મનોહર) એકજ શ્રીમદ્
બાલમુકુંદ પરમાત્માનેજ હું વંદું છું. (પરંતુ દુરાચલી જનોની પેઠે) હું
બીજા દેવતાઓની નિંદા કરતો નથી. ભૂતલ ઉપર અચિરંતન (પુરાણપુરુષ
પરમાત્માની અપેક્ષાથી અર્વાચીન) એવા અનંત દેવતાઓ ભલે ભિરાળે.
તેઓ મારો અપરાધ ગણુશો મા, કેમકે આ મારું મસ્તક એક પરાતપર પર-
માત્મા શ્રીકૃષ્ણને નમવામાટે અર્પણ કરી ચૂક્યો છું, માટે તે મસ્તક બીજા
દેવને નમવાને અશક્ત છે.^૧

૧ આ નમનાત્મક મંગલાચરણ કરનાર ગીતામાં કહેલા “અનન્યાશ્ચિન્તયન્તોમામ્
યે જના પર્યુપાસતે, તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્” એ શ્લોક પ્રમાણે
અનન્યભક્તિ કરનાર છે, તેવા ભક્તો બીજા દેવતાના પૂજન પ્રસંગે પોતાના ઇષ્ટને
અંતર્યામીરૂપે બાણીનેજ નમન ઇલાદિ કરે છે.

ઉદ્દામદાનવમદાડનવદાનદુઃસ્વચ્છુભારહારણવિહારકૃતા-
વતારઃ ॥ નિષ્પક્ષભક્તપરિરક્ષણદત્તદીક્ષચક્રાયુધેડવતુ
ચિરાન્મથુરાધિપોડસ્માન્ ॥ ૨ ॥ સર્વાન્નાયમયેન યેન
વહતાંતઃપુંડરીકેક્ષણં । હૃત્પદ્માનિ વિકાસિતાનિ સુપથા-
વ્યક્તીકૃતાહર્ષિતાઃ ॥ હંસાલોચનરોધિનઃ પ્રમથિતાવાદાઃ
પ્રમાદાવહા । ગોભિઃ કર્મ સતાં પ્રવર્તિતમસૌ શ્રીવલ્લભાડર્કો-
ડવતાત્ ॥ ૩ ॥ સુરસાર્થસેવનીયં શ્રુત્યુચિતગુણં પરપ્ર-
ભાવલયં ॥ સદ્બ્રહ્મસૂત્રકલિતં સ્વાચાર્યાણાં વપુર્વચશ્ચૈવ ॥ ૪ ॥

મદોન્મત્ત દૈત્યોના મદથી જે દુષ્ટકર્મ અનેછે, તેથી દુઃખી થનાર જે પૃથ્વી,
તેને થનારો ભાર દૂર કરવામાટે લીલાથી અવતાર ધરનાર, નિષ્પક્ષ ભક્તના
રક્ષણ કરવામાટે દીક્ષા ધારણ કરનાર એવું સુદર્શન^૧ ચક્ર અનાદિકાળથી
જેમણે હાથમાં ધર્યું છે, એવા શ્રીમથુરેશજી અમારું રક્ષણ કરો. ૨

જેમણે પોતાના હૃદયમાં પુંડરીકાક્ષ પરમાત્માને ધારણ કરીને, વેદાત્મક
કિરણોથી, ભક્તોના હૃદયરૂપી કમલો પ્રકુલિત કર્યા, અને ઉત્તમ રાજમાર્ગ
દેખડાવી હર્ષિત અનાવ્યા, તથા પરમહંસ પરમાત્માનું દર્શન થવામાં પ્રતિબંધક
તથા દુર્માર્ગ દોરી જનાર એવા દુષ્ટવાદો નષ્ટ કર્યા, અને સત્પુરુષોનાં ઉત્તમ કર્મો
શરૂ કર્યા, એવો આ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યરૂપ સૂર્ય (જગતનું) રક્ષણ કરો. ૩

ઉત્તમ ઉત્તમ રસથી સેવાયલું, શ્રુતિ (કાન)માં પહેરવા યોગ્ય છે ગુણ
(કુંડલ) જેના, અત્યંત કાંતિના મંડળવાળું, ઉત્તમ બ્રહ્મસૂત્ર (જનોઈ) ધારણ
કરેલું એવું પોતાના આચાર્યજી (શ્રીમહાપ્રભુજી) ના શરીરને હું ભજું છું. એ
શ્લોકનો બીજો અર્થ.

ઉત્તમ જે પ્રેમ રસ તેથી સેવાયલું એવું, શ્રુતિ (વેદ) માં કહેલા
(શમદ્વિમાદિ) ગુણોથી યુક્ત, પરપ્રભાવલય (બીજા અભક્તોના કુતર્કના
પ્રભાવનો નાશ કરનારા) એવાં સદ્બ્રહ્મસૂત્ર (ઉત્તર મીમાંસા) ના
ભાષ્યરૂપ પોતાના આચાર્યજીનાં વચનોને હું માનું છું. અર્થાત્ શ્રીઆચાર્ય-
જીની કાયા તથા વાચા એઉ દિવ્ય હોવાથી એઉને લાગુ પડે એવી રચના
આ શ્લોકમાં કરી, પોતાની ઉભયતા ગુરુભક્તિ દર્શાવી છે. ૪

૧ સુદર્શન ચક્રને પરમાત્માની એવી આજ્ઞા છે કે, જે કોઇપણ મારા અનન્ય
ભક્તઉપર આપત્તિ આવે, ત્યારે તારે જઇને તેનું રક્ષણ કરવું. જેમ અંબરીષ રાજાને
મારવાને દુર્વાસાએ મોટી હત્યા મોકલી હતી, તે સમયે સુદર્શન ચક્રથીજ અંબરીષ
રાજાનું રક્ષણ થયું હતું.

મજે ॥ ૪ ॥ સદાલિસેવિતૌ વંદે પરાગમહિતૌ મૃદૂ ॥
અરવિંદરુચાં ચોરૌ ચરણૌ વિઢલેશિતુઃ ॥ ૫ ॥

નિરંતર ભ્રમરે સેવેલું, પરાગથી શ્રેષ્ઠ, કોમળ કમળની કાંતિને હરનાર,
એવા શ્રીવિક્રમેશજી (ગુંસાધજી)ના બે ચરણને હું વંદન કરું છું. ૫

ઉપોદ્ધાત.

અથાઽસ્તિ ભારતેઽસ્મિન્વર્ષે પ્રાચ્યોપાંતપ્રાંતેષુ ઢુંઢારોનામ-
વિષયવિશેષઃ તસ્મિંશ્ચાઽસ્તિ શ્રીમદ્રામચંદ્રકુલોદ્ભવતયા
પારંપરિકાલ્યંતવૈષ્ણવૈરુપાસનાનિર્ભરવશાત્ સર્વત્ર સત્કાર્ય-
યેષુ જાનકીજાનિ પુરસ્કુર્વન્નિઃ સકલકલાનિધિતયા
સાર્થકિતરાજભાવૈર્નૃપાલૈઃ પાલ્યમાનં જયપુરં નામ નગરં ॥
તચ્છેદાનીં પ્રશાસ્તિ પરમધર્મધુરીણો રાજરાજપદભાગ્રામાર્સિ-
હોનામ તસ્ય ચ નિકટે અસ્તિ કશ્ચિલ્લક્ષમણનાથોનામ શૈ-
વલક્ષમણાઽન્વિતો દંડીતિ વ્યપદિશ્યમાનઃ સ્વવચસાલં
કલહંસતામુદ્ભાવ્ય પ્રજાઃ સકલકલાઃ કુર્વન્જનવિશેષઃ ॥
યોહિ ॥ પદ્યં ॥ કાલાનુકૂલં કલયન્ કિલાઽવિલં બ-
લાન્નૃપાલસ્ય મનોઽતિનિર્મલં ॥ સદાનવશ્રીસહિતશ્ચ શૈશ-
વાદ્રમેશમાર્ગેષ્વધિકારિતાં ગતઃ ॥ ૬ ॥

ઉપોદ્ધાત.

આ ભરતખંડના વાયવ્યપ્રાંતમાં ઢુંઢાર નામનો દેશ છે. તે દેશમાં
શ્રીસૂર્યવંશી રામચંદ્રકુલોદ્ભવ હોવાથી પરંપરા પ્રાપ્ત અત્યંત વૈષ્ણવ ધર્માનુ-
સાર ઉપાસનામાં તત્પર રહીને, સર્વ સત્કાર્યમાં જનકીનાથ શ્રીરામચંદ્રનોજ
આદર કરનાર, સકલકલાનિધિ થવાથી, પોતાનું રાજપણું જેમણે સાર્થક કર્યું
છે, એવા રાજથી રક્ષણ પામેલું જયપુર નામનું નગર છે. ત્યાં હમણા ઉત્તમ
ધર્મધુરીણ રાજરાજપદ ભોગવનાર રામસિંહનામક રાજા રાજ કરે છે. તેની
પાસે કોઈએક શૈવમતાવલંબી ચિહ્ન ધારણ કરનાર લક્ષ્મણનાથ નામનો
દંડી રહે છે. તેણે પોતાના બાપણથી સત્પુરુષોમાં મોટો કલહ ઉત્પન્ન કરીને,
સંપૂર્ણ પ્રજાજનોમાં કોલાહલ ઊભો કર્યો છે.

જેણે રાજના અતિનિર્ભળ મનને સમય જોઈને બલાત્કારથી મલીન કર્યું
છે. જે પોતે બાલપણથીજ દંડી હોવાથી “નારાયણ” નામનું સંકીર્તન કર-

ગ૦ ॥ તેનાઽધુનાઽમંદનૃપાશ્રયાતુંદિલમદેન સ્વચ્છં-
દતયા સ્વેચ્છામાત્રમૂલાંશ્ચતુઃષ્ટિપ્રશ્રાન્વિધાય વસુધાવ-
લયે સર્વત્ર તત્પત્રકં ચતુરોઽપિ પ્રધાનવૈષ્ણવસાંપ્રદાયિકા-
ન્પ્રતિ પ્રેષિતમિતિ કિંવદંતી ચિરેણ સંચરંતી ઉત્તરાશાભરણ-
મિતોભવિતેતીવ વૈશ્રવણોપકંઠમાસસાદેહમોહમયીપુરવાસ્ત-
વ્યાનાં સમગ્રોદગ્રગુણસ્તવ્યાનાં શ્રીમદાચાર્યવંશમૌક્તિકા-
નાં ગોસ્વામિનાં તેષુચ ॥ (કુલકં) શ્રીવલ્લભાચાર્યકુલપ્રદી-
પઃ સમસ્તદુર્વાદતમઃપ્રમાથી ॥ સુવર્ણસત્પાત્રકૃતાઽઽશ્રયો-
યોઽક્ષયિણુસત્ત્નેહરસેન પૂર્ણઃ ॥ ૭ ॥ પ્રજ્વાલ્ય દારિ-
દ્ર્યદશામમીષાં પ્રકાશમાનઃ સ્વકરપ્રભાવાત્ ॥ વિવેકહે-
તુઃ સદસત્પથાનાં શ્રીજીવનાશ્રયો જયતિ પ્રધાનઃ ॥ ૮ ॥

નાર, તેથી લક્ષ્મીપતિની સેવાનો અધિકારી ગણાય છતાં, હમણાં દૈવસંપ-
ત્તિથી યુક્ત એટલે દેવી અન્યો છે. ૬.

હમણા તેણે મોટો રાજશ્રય મળવાથી, ધૃષ્ટ પુષ્ટ મહોન્મત્ત થઈ, સ્વછંદ-
પણે, કેવલ પોતાની ઇચ્છા માત્રથીજ ૬૪ પ્રશ્નો તૈયાર કરીને, ભૂતલપર
સર્વ ઠેકાણે તે પ્રશ્નો ચારે મુખ્ય વૈષ્ણવ સંપ્રદાય પ્રવર્તકો ઉપર મોકલી
આપ્યા છે. એવી વાત ઉત્તર આશાથી^૧ લાંબા વખતથી વૈશ્રવણે^૨ પડી હતી.

અર્થાત્ તે મુંબાપુરનિવાસી, સકલગુણગણથી સ્તુત્ય, શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય
વંશમાં મણીરૂપ ગોસ્વામી શ્રીજીવણલાલજી મહારાજને કાને પડી.

સંપૂર્ણ દુષ્ટવાદરૂપી અંધકારને નષ્ટ કરનાર અને સુવર્ણ દાનથી પોતાના
આશ્રિતને જેમણે સુપાત્ર કર્યા છે એવા, અખૂટ સ્નેહરસથી પરિપૂર્ણ
શ્રીવલ્લભકુલપ્રદીપ; પોતાના કિરણ પ્રલાવથી પ્રકાશમાન, અને આશ્રિ-
તોની દારિદ્રદશા બાળનાર, સત્ અને અસત્ માર્ગનો વિચાર કરનાર,^૩ એવા
શ્રેષ્ઠ ગોસ્વામિ શ્રીજીવણલાલજી મહારાજ બિરાજે છે. ૭-૮

૧ ઉત્તર આશા એટલે ઉત્તરદિશા (જયપુર) થી અને બીજો અર્થ ઉત્તર મળ-
વાની આશાથી.

૨ વૈશ્રવણે એટલે ઉત્તર દિશામાં રહેનાર કુબેરને, બીજો અર્થ કુબેરનેવા ધના-
દય ગોસ્વામિ શ્રીજીવણલાલજી મહારાજને કાને.

૩ ગો. શ્રીજીવણલાલજી મહારાજ મુંબાઈમાં દરમાસે ગામપરગામના વિદ્વાનોને
લેળા કરી એક સભા કરતા હતા અને તેમાં સર્વ શાસ્ત્રનો ઊઠાપોઠ કરાવી, સર્વનો
સત્કાર કરતા હતા. હાલના આચાર્યોમાં તેવી શાસ્ત્રચર્ચા તથા વિદ્યાવિનોદની અભિ-
રૂચિનો અભાવ થવાથી તેવી ધર્મ સભાનું સ્વપ્નમાં પણ દર્શન દુર્લભ થયું છે.

વેદાંતસાહિત્યમુખ્યાઃ સુવિદ્યાઃ શ્રિયા સમં યત્ર કૃતાધિવાસાઃ ॥
 સાપત્ન્યભાવાદિવ દર્શયંતિ પ્રતિક્ષણં સ્વસ્વગુણાતિરેકં ॥૯॥
 સર્વદૈવ ગુરોઃ કર્તુર્નિત્યં સુરસભાવનં ॥ જીવસ્ય જીવન-
 સ્યાઽપિ ગતો ભેદઃ પરસ્પરં ॥ ૧૦ ॥ અથ સ્ફુરદ્વાકૃતિ-
 લબ્ધકીર્તેર્નવ્યાકૃતિઃ શ્લાઘ્યતમાઽસ્તિ યસ્ય ॥ પરઃ સવે-
 દાંતવનીમૃગેન્દ્રઃ શ્રીગોકુલાધીશઙ્ગિતિ પ્રસિદ્ધઃ ॥ ૧૧ ॥
 તથાઽપરઃ શ્રીયદુનાથનામા સદીક્ષિતો દુર્જનશિક્ષણેષુ ॥
 પાત્રં ય એકં પરમં મતીનામન્યેપ્યનન્યેશ્વરભક્તિમંતઃ ॥૧૨॥
 તે ચ સર્વેઽપિ ॥ તદા તદાકર્ણ્યજનાનનાગતં કુતશ્ચિદાના-
 ય્ય તદત્ર પત્રકં ॥ શ્રીજીવનેશોપવને સમુત્સુકાઃ સમેતમે-
 તન્મિલિતાવ્યલોકયન્ ॥ ૧૩ ॥

જેનીપાસે વેદાંતશાસ્ત્ર, સાહિત્યશાસ્ત્ર, ઇત્યાદિક ઉત્તમવિદ્યા અને લક્ષ્મી સહવર્તમાન વસેછે, તે લક્ષ્મી અને સરસ્વતી એમનું સોકપાણું છે માટેજ કે શું? પ્રત્યેક ક્ષણેક્ષણે તે પોતાના ગુણોનો ઉત્કર્ષ દેખડાવે છે. ૯

નિરંતર સુરસભાવન (ઉત્તમ રસોનો સ્વીકાર,) અથવા સુર (દેવ) તેની સભાનું અવન (રક્ષણ કરનાર); એવા જીવન અને જીવ એ એમાં નકારનોજ માત્ર ભેદ છે. પરંતુ જીવનું સર્વ કાર્ય જીવન (પાણી) કરેછે. મતલબ કે બધા જીવો (લક્ષ્મી)નું જીવન (જીવવાનું સાધન) તે શ્રીજીવ-જીલાલજી મહારાજ છે. ૧૦

વળી જેમણે નવીન શ્લોકો કરવાની સ્ફુર્તિથી કીર્તિ સંપાદન કરી છે, અને જેની નવીન કાવ્ય ચમત્કૃતિક ઘણી સ્તુત્ય છે, અને વેદાંત શાસ્ત્રરૂપી વનમાં કેસરીસિંહની માફક ગર્જના કરેછે, એવા શ્રેષ્ઠ શ્રી ગોકુલાધીશજી મહારાજ પ્રસિદ્ધ છે. ૧૧

તેમજ બીજા દુર્જનોને શિક્ષા કરવામાટે દીક્ષા લેનાર, અને જુદી સમુદાયના ભંડારરૂપ, એવા (શ્રીયદુનાથજી મહારાજ સુરતવાળા) બિરાજે છે. એ સિવાય બીજાપણુ શ્રીપરમાત્માની અનન્યસેવા કરનાર (ગોસ્વામિ બાલકો) છે. ૧૨

તે સર્વેએ સદરહુ ૬૪ પ્રશ્નોની પત્રિકા ગમે ત્યાંથી મેળવીને શ્રીજીવજી-લાલજી મહારાજની હવેલીના બગીચામાં, એકઠા મળી અવલોકન કરી. ૧૩

॥ તતશ્ચ ॥ નિરીક્ષ્યાસંગતતરાન્ પ્રશ્નાંસ્તે નિતરામિમાન્ ॥
 પરાહતોત્તરૌત્સુક્યાઃ ક્ષણમેકં વ્યમર્શયન્ ॥ ૧૪ ॥
 પદવાક્યપ્રમાણજ્ઞ આચાર્યોજીવનાઽભિધઃ ॥
 સમાજ્ઞાપયતિસ્મેદં સમાં તાવત્પુરઃ સ્થિતમ્ ॥ ૧૫ ॥
 વિચિત્રસંસ્કૃતાઃ પ્રશ્નાવિચિત્રાર્થાઙ્ગમે યતઃ ॥
 વિચાર્યમાણાઆચાર્યમુખાદર્હેતિ નોત્તરમ્ ॥ ૧૬ ॥
 વેતંડમંડલીગંડકંડૂપાંડિત્યલ્લંકરિણઃ ॥
 નિપતંતિ નચ્ચ નૈવ હરીણાં ગિરિકાગણે ॥ ૧૭ ॥
 તસ્માદસ્માકમાજ્ઞાતસ્ત્વમેષાં નાતિવિસ્તરાત્ ॥
 વિતરોત્તરમાન્નાયાદિપ્રમાણૈઃ પ્રપૂરિતં ॥ ૧૮ ॥
 પ્રાયઃ સર્વં સુવોધાર્થં નાત્યંતં તર્કકર્કશમ્ ॥
 અન્વમોદંત તે સંત ઇમાં શ્રીજીવનોદિતિમ્ ॥ ૧૯ ॥
 અથો ગુણવતીમેતાં હેતુમામોદસંપદામ્ ॥

તે પછી, એ સર્વ પ્રશ્નો અતિશય અસંગત છે, એમ જોઈને, તેને ઉત્તર આપવાની ઉત્સુકતા નષ્ટ થતાં, એક ક્ષણ વિચાર કરવા લાગ્યા. ૧૪

પછી પદ, વાક્ય અને પ્રમાણ જાણનાર શ્રીજીવનાચાર્યજી મહારાજે, આગળ જોલેલા મને એવી આજ્ઞા કરી કે, ૧૫

આ પ્રશ્નો વિચિત્ર અર્થના અને વિચિત્ર સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલા છે, માટે એનો ઉત્તર આચાર્યોના મુખથી આપવો ઉચિત નથી. ૧૬

હાથીના ગંડસ્થળની ખંજવાળને દૂર કરવાનું જેનું પાંડિત્ય છે, એવા કેસરીસિંહના નખ, નાની ઉંદરડી ઉપર પડતા નથી. ૧૭

માટે અમારી આજ્ઞાથી તમે ઘણો વિસ્તાર ન કરતાં, આ પ્રશ્નોનો ટૂંકો ઉત્તર વેદાદિ શાસ્ત્રોના ભરપૂર પ્રમાણથી આપો. ૧૮.

ઘણું કરીને તે સર્વ ઉત્તરોનો અર્થ સુબોધ જોઈએ. તેમાં તર્કસંબંધી કર્કશ કલેશ ન જોઈએ. આ સાંભળીને ખીજ બધા ગોસ્વામિ બાલકોએ શ્રીજીવણલાલજી મહારાજના વિચારને અનુમોદન આપ્યું. ૧૯

આ તેઓની ગુણવતી (માધુર્યાદિ ગુણોવાળી તથા દોરાવાળી), આમોદ

સુમનોનંદિતાં મૂર્ધ્ના માલામિવ વહન્નહમ્ ॥ ૨૦ ॥

વિદ્વન્મળેર્ધનશ્યામાત્સ્વતાતાલ્લબ્ધશાસ્ત્રદૃક્ ॥

ગોવર્ધનાભિધોલેખં યથામતિ સમારભે ॥ ૨૧ ॥

સત્પક્ષપાતિનો હંસા નૂનં નાલીકવલ્લભાઃ ॥

ગુણં ગૃહ્યત મા દોષં નીરક્ષીરવિવેકિનઃ ॥૨૨॥ ઇતિ ભૂમિકા ॥

ગ્રંથ પરિભાષા.

અષ્ટૌ પ્રાધાન્યતઃ પ્રશ્નાઃ કૃતાસ્તત્રાઽપ્યવાંતરાઃ ॥

અષ્ટાષ્ટ પ્રત્યેકમિત્યં ચતુઃષ્ટિરિહોદિતાઃ ॥ ૨૩ ॥

સર્વાસ્તાન્ ક્રમશઃ પ્રશ્નાન્ સંખ્યાનિર્દેશપૂર્વકમ્ ॥

વિલિખ્યૈકૈકશસ્તેષામત્રોત્તરમુદીર્યતે ॥ ૨૪ ॥

સંક્ષિપ્યોત્તરસારાર્થઃ કથ્યતે કારિકાત્મના ॥

પૂર્વં પુનઃ સ એવાર્થઃ સપ્રમાણં પ્રપંચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

સંપદાહેતુ (આનંદરૂપ સમૃદ્ધિના કારણવાળી તથા સુગંધ સમૃદ્ધિના કારણ-
વાળી), સુમનોનંદિતાં (ઉત્તમ મનથી આનંદિત કરેલી તથા ધૂલોથી શોભા-
યમાન) એવી તેઓની ઉક્તિને પુષ્પમાળા પેઠે માથે ચઢાવનાર, પોતાના
પિતૃચરણ વિદ્વન્મણી શ્રીધનશ્યામ ભદ્રજીથી શાસ્ત્રદષ્ટિ સંપાદન કરનાર,
ગોવર્ધન શર્મા (ગદૂલાલજી) એવોહું યથામતિ આ લેખનો પ્રારંભ કરુંછું. ૨૦-૨૧

હંસ, સત્પક્ષપાતી હોય છે, તેમ વિદ્વાનો નહીં સત્પક્ષ (સાચા પક્ષ) નો
સ્વીકાર કરનાર હોય છે. તે નાલીકવલ્લભા (કમલના તંતુને ખાનાર અથવા
જેને કપટ વહાણું નથી); એવા વિદ્વાનો રાજહંસની પેઠે નીરક્ષીરનો વિવેક
કરનાર હોય છે, માટે તેવા વિદ્વાનો આ મારી કૃતિમાંથી ગુણમાત્રનું ગ્રહણ
કરો. દોષનો સ્વીકાર ન કરો, એમ હું ઇચ્છું છું. ૨૨.

ગ્રંથ પરિભાષા.

મુખ્ય પ્રશ્નો ૮ છે, પણ પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં અવાન્તર આઠ આઠ પ્રશ્નો
હોવાથી કુલ ૬૪ પ્રશ્નો થયા છે. ૨૩

તે સર્વ પ્રશ્નોને સંખ્યાપૂર્વક લખીને એકેકનો ક્રમથી ઉત્તર અત્રે દર્શા-
વ્યો છે. ૨૪.

કારિકા (શ્લોક) રૂપે સંક્ષિપ્ત ઉત્તર પ્રથમ આપ્યો છે અને તેનાજ
વિવરણરૂપે ફરીથી પ્રમાણપૂર્વક વિસ્તાર કર્યો છે. ૨૫

અંતેડતીતાર્થનિષ્કર્ષઃ પદ્યૈઃ સર્વત્ર દર્શ્યતે ॥
 સર્વેષૂત્તરભાગેષુ પ્રાયેણાયં ક્રમોડત્ર મે ॥ ૨૬ ॥
 ક્વચિત્પ્રાસંગિકોડત્રાર્થોડનાપૃષ્ઠોપિ નિરૂપિતઃ ॥
 સ્વસિદ્ધાંતોપકારાય ભાવિપ્રશ્નાપનુત્તયે ॥ ૨૭ ॥
 इति परिभाषा ॥

કિંચિત્સવિસ્તરમિદં વિફલં કિલ સ્યા-
 દિત્થં વિધાય સહસૈવ ધિયં નહેયમ્ ॥
 સંતઃ પરશ્રમનિરર્થકતાજિહ્વીર્ષા-
 વંતઃ કૃપાલવ ઇહાડસ્તિ મમાર્થનેયમ્ ॥ ૨૮ ॥
 કિંત્વેકવારમશ્વિલં શ્વલુ નેત્રપાત્રમ્
 કાર્યં વિચાર્યમથ યોડત્ર ગુણશ્ચ દોષઃ ॥
 વ્યક્તીભવિષ્યતિ સ દર્પણમર્પણીયમ્
 કિં પાણિકંકણપરીક્ષણકામનાયામ્ ॥ ૨૯ ॥

અને ઉત્તરને અંતે તેનો અત્યંત સાર પણ શ્લોકરૂપે દર્શાવ્યો છે. આપો ક્રમ સર્વે ઉત્તરોમાં એકસરખો રાખેલો છે. ૨૬

કોઇ કોઇ સ્થળે, તેમણે નહિ પૂછેલી એવી કેટલીક પ્રાસંગિક બાબતો પણ, પોતાના સિદ્ધાંતની અનુકૂળતામાટે તથા ભવિષ્યમાં બીજા પ્રશ્નો ઉઠતાં અટકે તેમાટે, ઉત્તરમાં નિરૂપણ કરી છે. ૨૭

પરિભાષા સમાપ્ત.

આ ગ્રંથ ઘણો મોટો છે, માટે નિરર્થક છે, એવી બુદ્ધિથી, તેનો ત્યાગ ન કરવો. કેમકે સબ્જનો હમેશાં બીજાના શ્રમની નિરર્થકતા નષ્ટ કરવાની ઇચ્છા રાખનાર દયાળુ હોયછે, માટે તેઓને મારી પ્રાર્થના છે કે, ૨૮

આ ગ્રંથ એકવાર પણ દૃષ્ટિગોચર કરવો, પછી તેનો વિચાર કરવો, જેથી તેમાં ગુણ કે દોષ જે હશે તે, આપોઆપ દેખાઈ પડશે કેમકે “હાથના કંકણની પરીક્ષામાટે આરસી” ની શી જરૂર? ૨૯.

ઉપોદ્ધાત સમાપ્ત.

॥ અથાત્રાષ્ટસુ પ્રધાનપ્રશ્નેષ્વાદ્યઃ પ્રશ્નઃ ॥

भवत्संप्रदायः तत्र संप्रदायशब्दस्य कोऽर्थः ॥

॥ उत्तरम् ॥

अथ श्रीहरिदासैर्यद्वह्नरुद्रादिभिः सुरैः ॥

पुरा प्रादुष्कृतं वेदाच्चेदाभेदादिभेदतः ॥ १ ॥

सम्यक्परंपराप्राप्तं हरिमंत्रादिकर्मकम् ॥

सर्वप्रकर्षवद्दानं संप्रदायइहोच्यते ॥ २ ॥

तथाहि ॥ संप્રपूर्વાद्દતાતેર્ઘજિ આતોયુક્ચિળ્કૃતોરિતિ
યુકિ નિષ્પન્નઃ સંપ્રદાયશબ્દઃ ॥ તત્રાઽસ્ય મંત્રાદિકર્મક-
દાનસ્ય સમુપસર્ગોક્તં સમ્યક્ત્વં નામ ભગવદાજ્ઞયા તદ્મ-
કૈર્જીવેષુ પૂર્ણકરુણાર્ણવાંતઃકરણૈર્બ્રહ્મરુદ્રાદિભિરનાદિસિ-
દ્ધવેદાદુદ્ધૃત્ય પ્રવર્તિતત્વેન તચ્છિષ્યપરંપરાપ્રાપ્તચ્ચમ્ ॥ સં-

હવે આઠ મુખ્ય પ્રશ્નમાનો પ્રથમ પ્રશ્ન.

તમારો સંપ્રદાય, તેમાં સંપ્રદાય શબ્દનો અર્થ શો?

ઉત્તર.

અથ^૧ શ્રીહરિના ભક્ત, બ્રહ્મા, રૂદ્ર, વગેરે દેવોએ વેદમાંથી ભેદ, અભેદ, ધત્યાદિ ભેદપૂર્વક જે બહાર કાઢેલું, ઉત્તમ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલું, સર્વ પ્રકારનો ઉત્કર્ષ જેમાં સમાયલો છે એવું, શ્રીહરિમંત્રાદિકનું જે દાન, તેનેજ અમે સંપ્રદાય કહીએ છીએ. ૧-૨

તેનો સ્પષ્ટાર્થ એવો કે, સં, અને પ્ર એ બે ઉપસર્ગની આગળ દા ધાતુને ઘજ પ્રત્યય લાગતાં આતોયુક્ ચિળ્કૃતોઃ એ સૂત્રથી યુક્ કરતાં સંપ્રદાય શબ્દ સિદ્ધ થયો છે. તેમાં દા ધાતુનો અર્થ દાન અને સં એ ઉપસર્ગનો અર્થ સમ્યક્કરીતે એટલે શ્રીભગવાનની આજ્ઞાથી, તેમના બ્રહ્મ, રૂદ્રાદિ ભક્તોએ, જીવો ઉપર દયાર્દ્ર અંતઃકરણપૂર્વક, અનાદિ સિદ્ધ વેદમાંથી બહાર કાઢીને

૧ અથ શબ્દ આરંભમાં અને ઇતિ સમાપ્તિમાં મૂકવાનો વૈદિક નિયમ છે. તે અથના અર્થો અમરકોષમાં.

મજ્જલાનન્તરામ્મપ્રશ્નકાર્ત્તર્યેષ્વથો અથ ॥

મંગલાચરણ, અનન્તર, આરંભ, પ્રશ્ન, અને કાર્ત્તર્ય (સંપૂર્ણતા) એમ બતાવ્યા છે, આ ઠેકાણે તેમાંના ધણાખરા લાગુ પડતા હોવાથી અથ શબ્દ વાપર્યો છે.

પ્રદાયાનાં બ્રહ્માદિપ્રવર્તિતત્વં તુ ભવતામપિ સંમતમ્ ॥ યથા-
 બૃહદારણ્યકભાષ્યારંભ આહુઃ શંકરાચાર્યાઃ ॥ ઐનમોબ્રહ્મા-
 દિભ્યોબ્રહ્મવિદ્યાસંપ્રદાયકર્તૃભ્યોવંશર્ષિભ્યોનમોગુરુભ્યઃ ॥
 ॥ ઇદંચ વિશેષતઃ કિયત્કાલાત્પ્રવૃત્તિત્વસ્યોત્તરે પ્રપં-
 ચયિષ્યતે ॥ પ્રકૃષ્ટત્વં ચાઽસ્ય દાનસ્ય વેદાર્થકર્મકત્વા-
 દેવ ॥ તથાહિ ॥ ધર્મબ્રહ્મણી એવ કાંડભેદેન કૃત્સ્તસ્ય
 વેદસ્ય પ્રમેયત્વાદર્થઃ ॥ ॥ ધર્મબ્રહ્મપ્રતિપાદકાપૌરુષેયવા-
 ક્યસ્યૈવ વેદત્વાત્ ॥ તત્ર સંપ્રદાયેષુ ધર્મપ્રદાનં તુ શિષ્યેભ્યઃ
 શિક્ષણોપદેશાદિદ્વારા ॥ અજિજ્ઞાસિતમદ્ધર્મોગુરું મુનિમુપા-
 વ્રજેદિત્યાદિષુ તદર્થં સાંપ્રદાયિકગુરુપસત્તેર્વિહિતત્વાત્ ॥
 ધર્મદાનસ્ય સર્વોત્કૃષ્ટત્વં તુ તત્રતત્ર શ્રુતિસ્મૃતિપુરાણેષુ
 પ્રસિદ્ધમેવ ॥ અથ બ્રહ્મપ્રદાનમપિ તત્તન્મહામંત્રોપદેશદ્વારા
 મનનનિદિધ્યાસનોપકૃતશ્રવણદ્વારાચ ॥ તત્ર આર્થર્વણાનાં

પ્રવૃત્ત કરેલું, અને શિષ્ય પરંપરાથી આવેલું મંત્રનું જે દાન તે સંપ્રદાય
 શબ્દનો અર્થ છે. બ્રહ્માદિકોએ સંપ્રદાય પ્રવૃત્ત કર્યા છે, એ શ્રીશંકરાચાર્ય-
 મતાવલંબી તમોને પણ સંમત છે. કારણ કે શ્રીમચ્છંકરાચાર્યજીએ પોતાના બૃહદા-
 રણ્યકાદિક ઉપનિષદના ભાષ્યના આરંભમાં, બ્રહ્મવિદ્યાના સંપ્રદાયને પ્રવૃત્ત કર-
 નાર બ્રહ્માદિકને નમસ્કાર; અને વંશપરંપરાગત ઋષિયોને પ્રણામ, કરીને
 પછી સદ્ગુરુને નમન કર્યું છે. આ સર્વ વિચાર વિશેષે કરીને કિયત્કાલાત્પ્ર-
 વૃત્તઃ ॥ ક્યારથી શરૂ થયો છે? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં વિસ્તારથી કહીશું.
 પ્ર એ ઉપસર્ગનો અર્થ પ્રકર્ષ એવો છે, હવે દાનનો પ્રકર્ષ એટલામાટેજ છે કે તે
 દાન વેદમાંથીજ નીકળેલું છે. તેનોજ સ્પષ્ટાર્થ એવો છે કે સર્વ વેદોનો પ્રમે-
 યાર્થ એ કાંડથી કહ્યો છે. ૧ ધર્મ, ૨ બ્રહ્મ. કારણ ધર્મ અને બ્રહ્મ એ બેઉનું
 પ્રતિપાદન કરનાર જે અપૌરુષેય વાક્ય તેનેજ વેદ કહેછે. તે વેદમાં કહેલા
 સંપ્રદાયોમાં શિષ્યોને ઉપદેશદ્વારા ધર્મનું પ્રદાન કર્યું છે. કારણ કે જે
 પોતાનો ધર્મ જાણતો નથી, પણ જાણવાની ઇચ્છા રાખે છે, તેમણે મુનિ એવા
 ગુરુપાસે જવું. તે માટે સંપ્રદાયપ્રવર્તક ગુરુપાસે જવાનું વેદમાં વિધાન છે.
 ધર્મદાન સર્વ દાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે, એમ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણોમાં ઠેકઠેકાણે
 વારંવાર કહેલું છે.

હવે બ્રહ્મદાન પણ તે તે વેદોક્ત મહામંત્રના ઉપદેશથી, શ્રવણદ્વારા,
 મનન, નિદિધ્યાસન માટે ઉપયોગી છે. તે અર્થર્વણ વેદના કેવલ્યોપનિષ-

કૈવલ્યોપનિષદિ ॥ ૐ અથાશ્વલાયનોભગવંતં પરમેષ્ઠિનં
પરિસમેત્યોવાચ અધીહિ ભગવન્ બ્રહ્મવિદ્યાં વરિષ્ઠાં સદા
સદ્ધિઃ સેવ્યમાનાં નિગૂઢાં યયાઽચિરાત્ સર્વપાપં વ્યપોહ્ય
પરાત્પરં પુરુષમુપૈતિ વિદ્વાન્ ॥ તસ્મૈ સહોવાચ પિતામહશ્ચ
શ્રદ્ધાભક્તિધ્યાનયોગાદવેહિ ॥ નકર્મણા નપ્રજયા ધનેન
ત્યાગેનૈકેનાઽમૃતત્વમાનશુરિતિ ॥ ગીતાયામ્ ॥ ભક્ત્યા ત્વ-
નન્યયા શક્યઃ ॥ ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા ॥ શ્રીભાગવતે
॥ પ્રીયતેઽમલયા ભક્ત્યા હરિરન્યદ્વિડંબનમ્ ॥ ભક્ત્યૈવ
તુષ્ટિમભ્યેતિ વિષ્ણુર્નાન્યેન કેનચિત્ इत्याદિભિઃ શ્રૌતસ્મા-
ર્તપૌરાણવચનૈર્ભગવતો ભક્તિમદેકલભ્યત્વશ્રાવણાત્ ભક્ત-
ત્વસ્યચ એવંધર્મૈર્મનુષ્યાણામુદ્ધવાત્મનિવેદિનામ્ ॥ મયિ સં-
જાયતે ભક્તિઃ ॥ ભક્તિરુપદ્યતે પુંસામ્ ॥ વિનાશ્રીવૈષ્ણવં ધ-
ર્મં પ્રસાદં સદ્ગુરોર્વિના ॥ વિના શ્રીવૈષ્ણવીં દીક્ષાં કથં-

દમાં ભગવાન્ પરમેષ્ઠી (બ્રહ્મ) પાસે જઈને આશ્વલાયન ઋષિ બોલ્યા:—
મહારાજ ! સત્પુરુષોએ નિરંતર સેવેલી, અત્યંત ગુપ્ત એવી, અને જેના
યોગથી સર્વ પાપ નષ્ટ થઈને જ્ઞાની થઈને પરાત્પર પુરુષોત્તમની પાસે જવાય
છે એવી, બ્રહ્મવિદ્યા આપ મને ભણાવો. તે આશ્વલાયનને બ્રહ્માએ કહ્યું,
શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને ધ્યાન એનાથી તમે ભણો. કારણ બ્રહ્મજ્ઞાન કર્મ કરવાથી,
સંતતીથી, કે ધનદોલતથી, મળતું નથી. પરંતુ તે સર્વનો ત્યાગ કરીને અનન્ય
ભક્તિ કરવાથીજ અમૃતરૂપ બ્રહ્મજ્ઞાન મળેછે. ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

અનન્ય ભક્તિથી હું મળું છું. અનન્ય ભક્તિથીજ હું મળવો શક્ય છું.
શ્રીભાગવતમાં કહ્યું છે કે, નિર્મલ ભક્તિથી શ્રીહરિ પ્રસન્ન થાય છે. બાકી
સર્વ વિટમ્બાણા છે. ભક્તિના યોગથી શ્રીહરિ પ્રસન્ન થાયછે, બીજા કોઈ પણ
સાધનથી થતા નથી. વગેરે શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણનાં વચનોથી, પરમે-
શ્વરની અનન્ય ભક્તિ કરનારનેજ તે મળે છે, એમ સંભળાય છે.

ભક્તપણું કોને પ્રાપ્ત થાયછે? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે, હે ઉદ્ધવ !
આત્મનિવેદન કરનાર મનુષ્યને, મેં કહેલા ધર્મથી મારાપર ભક્તિ ઉત્પન્ન
થાયછે. શ્રીમાન્ વૈષ્ણવ ધર્મ સિવાય, સદ્ગુરુની કૃપા સિવાય, શ્રીવૈષ્ણવી
દીક્ષા લીધા વિના, શ્રીભગવદ્ભક્ત કેમ થવાય ? ઇત્યાદિ શ્રીભાગવત, પદ્મપુ-

ભાગવતોભવેદિત્યાદિશ્રીભાગવતપાદ્યાદિવચનૈર્વૈષ્ણવમંત્રો-
પદેશૈકસાધ્યત્વકથનાત્ મંત્રાણાં ચ પાદ્યગૌતમીયતંત્રાદિ-
ષુ સંપ્રદાયવિહીના યે મંત્રાસ્તે નિષ્ફલા મતા इति सर्वथा-
સંપ્રદાયૈકસાધ્યગ્રહણકત્વવચનાત્ મંત્રદ્વારા બ્રહ્મદાનં
સંપ્રદાયેષુ ॥ અથ વિવિધોપનિષત્સૂત્રગીતાદિશ્રાવણદ્વારા-
બ્રહ્મપ્રદાનમપિ એતદધીનં ॥ તદ્વિજ્ઞાનાર્થં સગુરુમેવાભિગ-
ચ્છેદિતિ નિયમેનશ્રવણસ્ય પારંપરિકગુરુપસત્ત્યેકસાધ્યત્વ-
શ્રાવણાત્ ॥ શ્રવણસ્ય મનનનિદિધ્યાસનોપકૃતસ્ય બ્રહ્મ-
સાક્ષાત્કારહેતુત્વંતુ સતાં રાજમાર્ગેષુ અનેકોપનિષદ્વિંદિભિઃ
સહસ્રશોધુષ્યતઇત્યલં ॥ એવં બ્રહ્મસાક્ષાત્કારહેતુત્વાદેવ
સંપ્રદાયપદાર્થસ્ય સર્વદાનેભ્યઃ પ્રકૃષ્ટત્વમ્ ॥

અતएव याज्ञवल्क्यः स्वस्मृतौ (अ० १) दानप्रकरणे
विविधदानानि निरूप्य सर्वांते उपदेशादिद्वारकं सर्वफल-
भूतब्रह्मणः प्रदानं संप्रदायापरपर्यायं सर्वेभ्योप्यत्यंत-

રાણાદિકનાં વચનોથી વૈષ્ણવ મંત્રોપદેશથીજ સાધ્ય એવા ભક્તિ કરનાર
ભક્ત અનેછે. મંત્રનો વિચાર પદ્મપુરાણ તથા ગૌતમી તંત્ર વગેરેમાં કહ્યો છે.
તે એવો કે જે મંત્ર સંપ્રદાયથી રહિત છે, તે સર્વ મંત્ર નિષ્ફળ છે. એમ સર્વ
પ્રકારે સંપ્રદાયથીજ સાધ્ય જે મંત્રગ્રહણ, તે દ્વારેજ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

વિવિધ ઉપનિષદો, સૂત્રો, ગીતા વગેરે શ્રવણ કરવાથી, બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત
થાયછે. તે બ્રહ્મજ્ઞાન થવામાટે ગુરુપાસેજ જવું જોઈએ, એવો નિયમ
કહ્યો છે. માટે પરંપરા પ્રાપ્ત સદ્ગુરુપાસે જઈને વેદાન્તજ્ઞાન સાંભળવું
જોઈએ. શ્રવણ કરવાથી, મનન થાયછે, અને મનન થવાથી નિદિધ્યાસન
(નિરંતર ધ્યાન) થાયછે, તેવા ધ્યાનથી સમાધિ થતાં બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર
થાયછે. એ વાત સત્પુરુષોના રાજમાર્ગમાં અનેક ઉપનિષદોએ દોડી પીટીને
હજારો વખત સંભળાવી છે. એજ પૂરતું છે. એ રીતે બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થવાનું
કારણ સંપ્રદાય, અને તે સંપ્રદાય શબ્દનો અર્થ, સર્વ દાન કરતાં ઉત્તમ દાન
એજ છે. માટે યાજ્ઞવલ્કય મુનિયે પોતાની સ્મૃતિના પ્રથમ અધ્યાયના દાન-
પ્રકરણમાં નાના પ્રકારનાં દાનોનું નિરૂપણ કરીને, છેવટે ગુરુપરંપરાના ઉપ-
દેશથી આવેલું, જેને સંપ્રદાય એવું બીજું નામ છે, એવું પરબ્રહ્મસંબંધી જ્ઞાનનું
પ્રદાન, એ સર્વ દાનથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ દાન છે એમ કહ્યું છે. (૧૫)

ગરીયસ્ત્વેનાહ (શ્લો० ૧૫) સર્વધર્મમયં બ્રહ્મ પ્રદાનેભ્યો-
ધિકં યતઃ॥ તદ્દત્સમવાપ્નોતિ બ્રહ્મલોકમવિચ્યુતમ્ ॥ ન-
ચાઽત્ર બ્રહ્મશબ્દેન વેદમાત્રં શંક્યમ્ ॥ બ્રહ્મશબ્દેન પરમાત્મ-
નોઽપિ સ્મૃતિષુ વ્યવહિયમાણત્વાત્ ॥ એતદગ્રે શ્રાદ્ધપ્ર-
કરણે શ્રાદ્ધાર્હબ્રાહ્મણેષુ વેદવિદ્યઃ પાર્થક્યેન શ્રોત્રિયો બ્રહ્મ-
વિદ્યુવેતિ પરમાત્મજ્ઞાનિનોગણનેન તદ્દત્ત્રાપિ બ્રહ્મશબ્દ-
સ્ય પરમાત્મપરત્વાવગમાદ્ ॥ અતએવ દ્વિતીયાધ્યાયે મ-
નુરપિ (શ્લો० ૧૪૦) ઉપનીય તુ યઃ શિષ્યં વેદમધ્યાપ-
યેદ્વિજ્ઞ ઇત્યાદિના સંપૂર્ણવેદવેદૈકદેશાધ્યાપકાદીન્નિરૂપ્ય સ-
ર્વાતે (શ્લો० ૪૪) યઆવૃણોત્યવિતથં બ્રહ્મણા શ્રવણાવુ-
ભૌ ॥ સમાતા સપિતા જ્ઞેયસ્તં નદ્રુહ્યેત્કદાચનેતિ સર્વાધિ-
કતયા પ્રદાતુરુત્કર્ષમુલેન બ્રહ્મદાનસ્યેવ સંપ્રદાયત્વનિ-
ર્વાહકં પ્રકર્ષં બ્રૂતે ॥ કૌથુમીયાનાં સાંહિત્યુપનિષદિ તૃતી-

સર્વદાન કરતાં અધિક, સર્વ ધર્મમય બ્રહ્મજ્ઞાન છે, તે આપનાર સદ્ગુરુ
પોતે અક્ષય બ્રહ્મલોકને પામેછે. આ શ્લોકમાં બ્રહ્મ શબ્દ છે, માટે તેનો અર્થ
વેદ (શબ્દબ્રહ્મ) માત્ર લેવો, એવી શંકા કોઇએ ઉઠાવવી નહિ, કેમકે સ્મૃતિ
ગ્રંથોમાં પરમાત્માવાચક બ્રહ્મશબ્દથી વારંવાર વ્યવહાર કરેલો છે. તેનીજ
આગળ શ્રાદ્ધપ્રકરણમાં શ્રાદ્ધને યોગ્ય બ્રાહ્મણ કોણ ? તેનો વિચાર ચાલતાં,
વેદ જાણનારા બ્રાહ્મણ કરતાં, બ્રહ્મવેત્તા તરુણ શ્રોતિય બ્રાહ્મણ જુદો કહ્યો છે.
માટે પરમાત્માનું જ્ઞાન સંપાદન કરનારને બ્રહ્મવિત્ કહેછે. તેમજ આ ઠેકાણે
પણ બ્રહ્મ શબ્દથી પરમાત્માનુંજ ગ્રહણ થાયછે. માટેજ મનુસ્મૃતિના બીજા
અધ્યાયના ૧૪૦ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે:—

જે દ્વિજ ગુરુ જનોઈ આપીને, તેને વેદ જાણાવે, એમ કહીને, સંપૂર્ણ
વેદ અથવા તેની એક શાખા શીખવનારને ગુરુ કહીને, છેવટે શ્લોક ૪૪ માં
બ્રહ્મજ્ઞાનથી આપણા બેઉ કાનને જે ભરે છે તે, બ્રહ્મજ્ઞાનદાતા ગુરુ તેજ માતા
અને તેજ પિતા જાણવો. તેનો કદીપણ દ્રોહ કરવો નહિ. એવી રીતે સર્વ કરતાં
બ્રહ્મજ્ઞાનદાતા ગુરુનો ઉત્કર્ષ કહ્યો છે. માટે બ્રહ્મજ્ઞાનનું દાન એજ સંપ્રદાય
શબ્દનો ખરો અર્થ મહર્ષિ મનુએ પણ દર્શાવ્યો છે.

સામવેદની કૌથુમીશાખાના સાંહિતી ઉપનિષદના ત્રીજા ખંડમાં એ અર્થ

યજ્ઞં ચેદં સ્ફુટમ્ ॥ તદિહ યાજ્ઞવલ્ક્યવચને બ્રહ્મશબ્દેન
 પરમાત્મા ॥ અથચાસ્તુ વેદોપીહ બ્રહ્મશબ્દેન તંત્રાત્સંગૃહી-
 તઃ પરમાત્મદાનસ્યાઽપિ ઉપનિષદાદિરુપવેદોપદેશદ્વારક-
 ત્વાત્ ॥ તથા સંવર્તસ્મૃતાવપિ (શ્લો ૪૩) દાનંચ વિ-
 ધિના દેયમશુભાંતકરં શુભમિત્યાદિના દાનનિરૂપણમુપક્ર-
 મ્ય કિયંતિ દાનાનિ નિરૂપ્ય (શ્લો ૫૧) ભૂતાભયપ્ર-
 દાનેન સર્વકામાનવામુયાદિત્યાદિના સર્વેભ્યો દાનેભ્યો-
 ઽસ્ય પ્રકર્ષ ઉક્તઃ ॥ અતિપ્રશંસિતમભયદાનંચેદં બ્રહ્મપ્રા-
 પ્ણરૂપમેવ ॥ સર્વથા ભયાભાવસ્ય તદેકસાધ્યત્વમિતિ
 શ્રુતિસિદ્ધાન્તાત્ ॥ અતएव તૃતીયસ્કંધસપ્તમાધ્યાયે
 (શ્લો ૪૦) સર્વવેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ તપોદાનાનિ ચાઽન-
 ઘ ॥ જીવાભયપ્રદાનસ્ય ન કુર્વીરન્ કલમપીતિ મૈત્રેયંપ્ર-
 તિ તત્ત્વજિજ્ઞાસોર્વિદુરસ્ય વચને બ્રહ્મપ્રાપ્તિહેતુતત્ત્વોપદેશ-
 દ્વારકમેવ જીવાભયપ્રદાનં શ્રીધરસ્વામી વ્યાચષ્ટે ॥ એવ-

સ્પષ્ટ છે. માટે યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં બ્રહ્મશબ્દથી પરમાત્માનું ગ્રહણ છે. અથવા બ્રહ્મશબ્દથી વેદનું પણ ગ્રહણ તંત્રગ્રંથથી સિદ્ધ છે અને ઉપનિષદાદિરૂપ વેદના ઉપદેશ દ્વારે પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય છે. તેમજ સંવર્તસ્મૃતિમાં કહ્યું છે (શ્લોક ૪૩).

પોતાનાં પાપ નષ્ટ કરવાસાર નાના પ્રકારનાં શુભદાનો કરવાં. એમ દાન-
 પ્રકરણનો ઉપક્રમ કરીને કેટલાંક દાનો કહીને (શ્લોક ૫૧) ભૂતોને (પ્રાણી-
 ઓને) અભયપ્રદાન દાન કરવાથી સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ થાય છે. આ ઉપરથી સર્વ
 દાન કરતાં અભયદાનનો ઉત્કર્ષ કહ્યો છે. તે ઉત્કર્ષવાળું અભયદાન કયું? પરબ્રહ્મની
 પ્રાપ્તિ કરી આપે તેજ. કેમકે સર્વ પ્રકારના ભયનો અભાવ બ્રહ્મજ્ઞાનથીજ સાધ્ય
 છે, એવો વેદનો સિદ્ધાન્ત છે. માટેજ શ્રીભાગવતના ત્રીજા સ્કંદના ૭ મા અધ્યા-
 યના ૪૦ મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે સર્વ વેદ, યજ્ઞ, તપ, દાન, એ સર્વથી જીવને
 અભયદાનની એક કળા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, એમ મૈત્રેય એમણે, તત્ત્વજ્ઞાનની
 ઇચ્છા કરનાર વિદુરે કરેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહ્યું છે અને તેના ઉત્તરમાં બ્રહ્મપ્રાપ્તિ
 કરી આપનાર જે ઉપદેશ, તે દ્વારે જીવને અભય પ્રદાન મળે છે, એવું શ્રીધર

મેવ વારિદસ્તૃષિમામોતિ સુખમક્ષય્યમન્નદૈત્યાદિના દાને-
ષુ દેયવિશેષેણ ફલવિશેષં વદન્મનુઃ સર્વદાનાંતે બ્રહ્મદો-
બ્રહ્મ શાશ્વતમ્ ॥ સર્વેષામેવ દાનાનાં બ્રહ્મદાનં વિશિષ્યત ઇતિ
સર્વદાનાપેક્ષયા અસ્ય દાનસ્ય સંપ્રદાયત્વનિર્વાહકં પ્રકર્ષ-
માહ ॥ તથા માધવકૃતાયાં પરાશરવ્યાખ્યાયાં પ્રથમાધ્યાયે
(શ્લો ૦ ૩૭ વ્યાખ્યાને) ભવિષ્યોત્તરે ॥ આર્ત્તાનામન્નદા-
નંચેત્યાદ્યુપક્રમ્ય સુવર્ણં યાજકાનાં ચ વિદ્યાંચૈવોર્ધ્વરેતસાં
॥ કન્યાં ચૈવાનપત્યાનાં દદતાં ગતિરુત્તમેતિ ॥ વિદ્યા
બ્રહ્મપ્રાપિકા ઉપનિષન્મહામંત્રાદિરૂપા ॥ ઊર્ધ્વરેતસાં બ્રહ્મ-
ચારિપ્રભૃતીનાં ત્રયાણામ્ ॥ વિદ્યાશબ્દસ્યેદશાર્થકત્વંતુ યદેવ-
વિદ્યાકરોતીત્યાદિષુ પ્રસિદ્ધમ્ ॥ નચૈવં ગૃહસ્થસ્ય સંપ્રદા-
યાનધિકારઃ શંક્યઃ ॥ ઊર્ધ્વરેતસુ વિદ્યાદાનસ્ય શીઘ્રં મો-

સ્વામીએ વ્યાખ્યાન પણ કર્યું છે. એવીજ રીતે પાણીનું દાન કરનાર તૃપ્તિ
પામેછે. અન્ન દેનાર અક્ષયમુખ પામેછે. એવી રીતે દરેક દાનમાં જે જે આપ-
વાની વસ્તુ તેના દાનનું વિશેષ ફળ કહીને, છેવટે મનુમહારાજ બ્રહ્મજ્ઞાનનું
દાન કરનારને શાશ્વત બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાયછે એમ કહેછે. માટે આ ઉપરથી
સર્વ દાન કરતાં બ્રહ્મજ્ઞાન દાન શ્રેષ્ઠ છે. માટેજ તેવું દાન એજ સંપ્રદાય શબ્દનો
ખરો અર્થ છે. માધવકૃત પરાશર સ્મૃતિના પ્રથમાધ્યાયના શ્લોક ૩૭ ની
વ્યાખ્યામાં ભવિષ્યોત્તર પુરાણનું વચન છે, કે આર્તને અન્નદાન કરવું એવો ઉપ-
ક્રમ કરી, યાજકને સુવર્ણદાન આપવાથી, બ્રહ્મચારીને વિદ્યાદાન આપવાથી
અને અનપત્ય(પુત્ર પુત્રી વિનાના પુરુષ)ને કન્યાદાન આપવાથી શ્રેષ્ઠગતિ
મળેછે.

આ ઠંકાણે વિદ્યા એટલે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ જેનાથી થાયછે તે ઉપનિષદ્
મહામન્ત્ર સ્વરૂપી બ્રહ્મવિદ્યા જાણવી. કારણ બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી
આ ત્રણ આશ્રમીને જે વિદ્યાદાન કરવાનું છે, તે વિદ્યા શબ્દનો અર્થ
“યદેવ વિદ્યાકરોતિ” ઇત્યાદિ વેદવાક્યમાં બ્રહ્મવિદ્યા જે લીધી છે તેજ વિદ્યા
જાણવાની છે. એ પ્રસિદ્ધ છે. માટે આ ઉપર એવી શંકા ઊઠેછે કે, ગૃહસ્થા-
શ્રમીને સંપ્રદાય એટલે મહામંત્રનો અધિકારજ નથી કે શું? પરંતુ ઊર્ધ્વરેતસ
એટલે બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી, એ ત્રણને વિદ્યાદાન કરવાથી તેને

ક્ષરૂપફલસંપત્ત્યા દાતુઃ ફલાધિક્યમિત્યેવ વચનતાત્પર્યેણ
 इतरत्र तद्दाननिषेधासिद्धेः ॥ सर्वाश्रमेष्वपि संप्रदायावश्य-
 कत्वं च विस्तरात् किमाश्रमनिष्ठइति प्रश्नस्योत्तरे निरूप-
 यिष्यामः ॥ एवमार्त्तादिषु अन्नादिदानस्यापि फलाधिक्य-
 मेव विवक्षितम् ॥ अन्यथा अनार्त्तादिषु तद्दाननिषेधप्रसंगात्
 ॥ एवमत्रिस्मृतावपि (श્લો० ૩૧૬) ક્ષૌમજં વાઽથ કા-
 ર્પાસમિત્યાદિના દાનાનિ નિરૂપ્ય સર્વાંતે (શ્લો० ૩૨૮)
 સર્વેષામેવ દાનાનાં વિદ્યાદાનં તતોઽધિકમ્ ॥ પુત્રાદિસ્વજને
 દદ્યાદ્વિપ્રાય ચ વિકૈતવે ॥ સકામઃ સ્વર્ગમાપ્નોતિ નિષ્કામોમો-
 ક્ષમામુયાદિતિ ફલોત્કર્ષકથનેન બ્રહ્મવિદ્યાદાનાપરપર્યાયસ્ય
 ભગવન્મંત્રાદિકર્મકતયા મોક્ષસાધકત્વેન સર્વેભ્યઃ પ્રકૃષ્ટં
 ઉપદેશરૂપં સન્મંત્રાદિદાનમેવ સંપ્રદાયશબ્દાર્થઃ ॥ નન્વે-

ખીજી કંઈ વિશેષ પ્રવૃત્તિ ન હોવાથી મોક્ષરૂપ ફળસંપત્તિ જલદી પ્રાપ્ત થાયછે,
 માટે, તેને વિદ્યાદાન કરવાથી અધિક ફળ મળેછે, એવું તે વચનનું તાત્પર્ય છે.
 એ ઉપરથી ગૃહસ્થને મહામંત્ર દાન કરવાનો નિષેધ થતો નથી. કારણ ચારે
 આશ્રમીને સંપ્રદાયની આવશ્યકતા છે, એવો અર્થ કિમાશ્રમનિષ્ઠઃ, એ પ્રશ્નના
 ઉત્તરમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરીશું. તેજ પ્રમાણે આર્ત (પીડિત) વગેરેને
 અન્નદાન કરવાની આવશ્યકતા કહેલી છે. કારણ તેમાં ફલાધિક્ય છે, એ
 ઉપરથી આર્ત ન હોય, તેવાને અન્નદાન કરવાનો નિષેધ નથી. એવીજ રીતે
 અત્રિસ્મૃતિમાં શ્લોક ૩૧૬ કહ્યું છે કે:—

રેશમી વસ્ત્રનું દાન, સૂત્રાઉ વસ્ત્રનું દાન એવી રીતે સર્વદાનનું નિરૂપણ
 કરીને છેવટે, શ્લોક ૩૨૮ માં સર્વદાન કરતાં વિદ્યાદાન એ અતિશ્રેષ્ઠ છે, તે દાન
 પુત્ર ધત્યાદિક પોતાના સ્વજનોને અને નિષ્કપટી બ્રાહ્મણને આપવું. તે આપ-
 નાર બે સકામ હોય તો, તેને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાયછે અને નિષ્કામ હોય તો તેને
 મોક્ષ મળેછે. એ રીતે બ્રહ્મવિદ્યાના ફળનો ઉત્કર્ષ કહીને તેનોજ પર્યાયવાચક
 શબ્દ સંપ્રદાય છે, એમ દેખડાવ્યું છે; માટે સંપ્રદાય એટલે મહામંત્રરૂપ બ્રહ્મ-
 વિદ્યાનું દાન એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. એ મંત્રની મૂળભૂત જ શ્રુતિ છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં
 અધ્યાય ૩ ખંડ ૧૧ મધુવિદ્યાને છેડે છે. ત્યાં કહ્યું છે, કે તે આ બ્રહ્મવિદ્યા બ્રહ્મદેવે
 (દક્ષાદિ) પ્રજાપતિને કહી છે. પ્રજાપતિએ મનુને કહી, મનુએ પ્રજાને કહી,

સંપ્રદાયસ્ય તત્ત્વનિર્વાહકઃ સર્વાપેક્ષયા પ્રકર્ષોદર્શિતઃ ॥ એ-
તન્મૂલભૂતાં શ્રુતિમપિ મધુવિદ્યાંતે છંદોગા આમનંતિ
(અ૦ ૩ ક્ષંડ ૧૧) તદ્દૈતદ્વદ્વા પ્રજાપતય ઉવાચ પ્રજાપ-
તિર્મનવે મનુઃ પ્રજાભ્યસ્તદ્દૈતદુદ્દાલકારુણયે જ્યેષ્ઠાય
પુત્રાય પિતા બ્રહ્મ પ્રોવાચ હંવાવ તજ્જ્યેષ્ઠાય પુત્રાય પિતા
બ્રહ્મ પ્રબ્રૂયાત્ પ્રાણાચ્ચાયાવાન્તેવાસિને નાન્યસ્મૈ કસ્મૈચન
યદ્યપ્યસ્મા ઇમામદ્ભિઃ પરિગૃહીતાં ધનસ્ય પૂર્ણાં દદ્યાદેતદેવ
તતોભૂયદિત્યેતદેવ તતોભૂયદિતીતિ ॥ પ્રાણાચ્ચાયા યોગ્યાય ॥
અંતેવાસિને શિષ્યાય ॥ હહાપિ સંપ્રદાયપદઘટકસમુપસર્ગા
ર્થનિર્વાહિકાં પરંપરામુક્ત્વા પ્રશબ્દાર્થભૂતઃ સર્વદાનનિરૂપિતઃ
પ્રકર્ષોપિ ધનપૂર્ણસમુદ્રાંતપૃથ્વીદાનાદપિ ભૂયસ્ત્વકથનેન
દર્શિતઃ ॥ બૃહસ્પતિસ્મૃતૌ ॥ હૃદ્વા ક્રતુશતં રાજા સમાસવરદ-
ક્ષિણં ॥ ભગવંતં ગુરુશ્રેષ્ઠં પર્યપૃચ્છદ્વૃહસ્પતિમ્ ॥ ભગવન્
કેન દાનેન સર્વતઃ સુખમેધતે ॥ યદક્ષયં મહાર્થંચ તતોબ્રૂ-

તે આ બ્રહ્મવિદ્યા શ્વેતકેતુ નામના જ્યેષ્ઠ પુત્રને તેના પિતાએ કહી તે આ બ્રહ્મ-
વિદ્યા પિતાએ જ્યેષ્ઠ પુત્રને નિરંતર કહેવી. માત્ર તે પુત્ર વિનયી અને અંતે-
વાસી (પાસે રહેનારો શિષ્ય) હોવો જોઈએ. બીજા કોઈને એ વિદ્યા આપવી
નહિ. વિનયી કે અંતેવાસી ન હોય તેવો બીજો કોઈ ગમે તેટલું અધિક દ્રવ્ય
આપે તોપણ તેને એ બ્રહ્મવિદ્યા આપવી નહિ. આ વાક્યથી પણ સંપ્રદાય
શબ્દમાં રહેલા સં, એ ઉપસર્ગનો અર્થ પરંપરાથી આવેલું બ્રહ્મવિદ્યાનું દાન
એ સ્પષ્ટ કહીને, પ્ર શબ્દથી જે આધિક્યરૂપી અર્થ એટલે સર્વદાનમાં
શ્રેષ્ઠ એ કહ્યું છે.

તે વિદ્યા શ્રેષ્ઠ કેવી છે? તે દર્શાવવા કહ્યું છે કે દ્રવ્યથી સંપૂર્ણ ભરેલી
સમુદ્ર વલયાંકિત પૃથ્વીદાન કરતાં પણ, આ વિદ્યા મોટી છે. બૃહસ્પતિ સ્મૃ-
તિમાં રાજાએ ૧૦૦ અશ્વમેધયજ્ઞ કર્યા પછી, પોતાનો શ્રેષ્ઠગુરુ જે ભગવાન બૃહસ્પતિ
તેને જઈને પ્રશ્નકર્યો કે હે મહારાજાં કયું દાન કરવાથી સર્વ પ્રકારનું સુખ પ્રાપ્ત થાયછે?
એવું અક્ષય અને મોટો અર્થ આપનાર એવું જે મોટું તપ હોય તે મને કહો. એવી રીતે
અક્ષય રહેનાર જે મહાર્થ, તેના દાનવિષે ઇંદ્રે પોતાના ગુરુ જે બૃહસ્પતિ તેને

હિ મહાતપ इत्यक्षय्यमहार्थदानविषयप्रश्ने सति एवमिंद्रेण
 पृष्ठोऽसौ देवदेवपुरोहितः ॥ वाचस्पतिर्महाप्राज्ञो बृहस्पति-
 र्वाच हेत्युपक्रम्य भूम्यादिदानप्रशंसानंतरमुच्यते ॥ त्री-
 ण्याहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती ॥ तारयंतीह दातारं
 जपवापनदोहनैरिति सरस्वतीदानमुक्तं ॥ इदमेवोत्तममंत्रो-
 त्तमशास्त्रविषयकं पारंपरिकं चेत्संप्रदायशब्दवाच्यं भवति
 इदंचैतन्मूलभूतायां कौथमीयानां साहित्योपनिषदि
 तृतीयचतुर्थखंडविचारेण स्फुटीभवति ॥ इदंवाक्यंच
 तत्रैव चतुर्थखंडे नरकादुद्धरंत्येते जपवापनदोहनादि-
 त्युत्तरार्द्धपाठभेदेन दृश्यते ॥ एवमितराण्यपि अर्थतः
 संप्रदायोत्कर्षबोधकानि वचनानि तत्रतत्र स्मृतिपुराणा-
 दिषु द्रष्टव्यानि ॥ तस्मात्परंपराप्राप्तत्वेन समीचीनं
 भगवन्मंत्रादिकर्मतया मोक्षसाधकत्वेन सर्वेभ्यः प्रकृष्टं
 उपदेशरूपं सन्मन्त्रादिदानमेव संप्रदायशब्दार्थः ॥

પ્રશ્ન કરતાં, તેના ઉત્તરમાં મહાણુદ્ધિમાન્ વાક્ષપતિ બૃહસ્પતિએ પૃથ્વી ઇત્યાદિક
 દાનની પ્રસંશા કરીને, કહ્યું કે મુખ્ય અતિદાન ૩ કહ્યાં છે. ગાય, પૃથ્વી અને
 સરસ્વતી. એ ત્રણ દાનો અનુક્રમે જપ, વાપન અને દોહન એ ત્રણના યોગથી
 દેનારને તારે છે. એ ત્રણમાં પણ સરસ્વતીદાન ઉત્તમ કહ્યું છે. આ ઠેકાણે સર-
 સ્વતીદાન એટલે પરંપરાથી આવેલું ઉત્તમ શાસ્ત્રવિષયક બ્રહ્મજ્ઞાન એજ સંપ્ર-
 દાય શબ્દનો વાચ્ય અર્થ છે. એના મૂળભૂત કૌથુમીયશાખાના સાંહિત્ય ઉપનિષદના
 ૩-૪ ખંડમાં વિચારપૂર્વક એ વાત સ્પષ્ટ કરી છે, અને એજ વાક્ય તે ઠેકાણે
 ચોથા ખંડમાં જપ, વાપન અને દોહન ઇત્યાદિકનું દાન કરનારાઓનો નરકથી
 ઉદ્ધાર થાયછે એવો શ્લોકના ઉત્તરાર્ધનો પાઠ છે, એમ દેખાય છે. એવીજ
 રીતે, અર્થથી સંપ્રદાયનો ઉત્કર્ષ બોધક વચનો સ્મૃતિ, અને પુરાણોમાં ઠેકઠે-
 કાણે ઘણાં મળેછે તે જોવાં. મતલબકે પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલું શ્રેષ્ઠ ભગવ-
 ન્મંત્રાદિકનું જે દાન એજ મોક્ષનું સાધન છે માટે સર્વ કરતાં પ્રકૃષ્ટ (શ્રેષ્ઠ)
 ઉપદેશરૂપી જે સન્મંત્રદાન એજ સંપ્રદાય શબ્દનો અર્થ છે.

નન્વેવમપિ નાઽસ્ય દાનત્વં યુક્તં સ્વસ્વત્વનિવૃત્તિપૂર્વકપરસ્વ-
ત્વોપપાદનસ્યૈવ દાનત્વાત્ ॥ इहच शिष्येभ्यउपदिष्टे मंत्रादौ
गुरोः स्वत्वनिवृत्त्यभावात् तन्निवृत्त्यंगीकारेच स्वयं तज्ज-
पकरणस्य शिष्यांतराय तद्दानस्य चाऽसंभवापत्तेः ॥ मंत्रा-
देः सुवर्णादिवद्धस्ते दातुमशक्यत्वाच्चेति चेन्मैवम् ॥ धर्म-
शास्त्रेहि स्वकपोलकल्पितयुक्तिं विहाय व्यवस्थामात्रं शा-
स्त्रानुसारेणैव कर्तुमुचितं शास्त्रं चास्य स्पष्टमेव दानत्वं
निरूपयति पूर्वोपन्यस्तवचनेभ्यः ॥ अतोऽत्र गुरोर्मंत्रादि-
षु स्वस्वत्वनिवृत्त्यभावेऽपि तेषूपदेशद्वारा परस्वत्वोपपाद-
नरूपमेव दानमित्यादरणीयम् ॥ अतएवाचाराध्याये दान-
प्रकरणे (श્લો० ૧૫) सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं
यतइत्यस्य व्याख्याने विज्ञानेश्वरः ॥ अत्रच ब्रह्मदाने प-
रस्वत्वोत्पादनमात्रं दानम्॥स्वत्वनिवृत्तेः कर्तुमशक्यत्वादि-

હવે એવી શંકા ઊઠે કે મંત્રદાન કરવું એ દાન થતું નથી, કારણ દાનનું લક્ષણ, પોતાના સ્વામિત્વની નિવૃત્તિપૂર્વક ખીજાનું જે સ્વામિત્વ ઉત્પન્ન કરવું તે છે. એ ઠેકાણે શિષ્યને ગુરુએ મંત્રાદિકનો ઉપદેશ કરવાથી, ગુરુપાસેથી મળેલા તે મંત્રની સત્તા નીકળતી નથી. જે ગુરુની મંત્ર ઉપરની પોતાની સત્તા નષ્ટ થાયછે, એમ માનીએ તો, તે ગુરુએ કરેલા જપનું ફળ ગુરુને મળશે નહિ, અને ખીજા શિષ્યને તે મંત્રનું દાન પણ કરી શકશે નહિ; કારણ મંત્ર ઇત્યાદિક છે, તે સુવર્ણ વગેરે પદાર્થની પેઠે હાથમાં આપવા અશક્ય છે.

એવી શંકા બરાબર નથી. ધર્મશાસ્ત્રમાં પોતાની કપોલકલ્પિત યુક્તિ છોડીને, માત્ર શાસ્ત્રને અનુસરીને વ્યવસ્થા કરવી યોગ્ય છે. કારણ શાસ્ત્રમાં મંત્રોપદેશને દાન પૂર્વે કહેલાં વચનોમાં સ્પષ્ટ ગણેલું છે. માટે ગુરુપાસેથી જે મંત્રાદિક શિષ્યને મળેછે, તે મંત્ર પરનું ગુરુનું સ્વામિત્વ જો કે જતું નથી તથાપિ તે મંત્રઉપર ઉપદેશદ્વારે શિષ્યની સત્તા ઉત્પન્ન થાયછે, અને એજ પ્રકારનું દાન ધર્મશાસ્ત્રમાં મંત્ર વિષે કહ્યું છે, માટે તેનો આદર કરવો યોગ્ય છે. માટેજ યાજ્ઞવલ્ક્ય આચાર અધ્યાયના દાનપ્રકરણ શ્લોક ૧૫ માં કહ્યું છે કે:—

“સર્વ દાન કરતાં બ્રહ્મજ્ઞાન ઘણું શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે તેમાં સર્વ ધર્મનો સમાવેશ થાય છે.” તે ઉપર વિજ્ઞાનેશ્વરે ટીકાના વ્યાખ્યાનમાં કહ્યુંછે કે બ્રહ્મજ્ઞાનના દાનમાં ખીજાનું સત્ત્વ ઉત્પન્ન કરવું એટલુંજ દાન છે, કારણ ત્યાં ઉપદેશ કરનાર ગુરુની સત્ત્વ નિવૃત્તિ કરવી અશક્ય છે.

ત્યાહ ॥ યત્તુ શંકિતં હસ્તે દાતુમશક્યત્વાન્નાસ્ય દાનત્વંયુ-
ક્તમિતિ તત્રાપ્યુત્તરં તત્રૈવ (શ્લો ૦ ૧૪) યાનં વૃક્ષં પ્રિ-
યં શય્યામિત્યસ્ય વ્યાખ્યાને પ્રિયપદેન ધર્મસ્યાપિ પ્રદેય-
ત્વં વ્યાખ્યાયાહ સપ્ત ॥ નચહિરણ્યાદિવદ્ધસ્તે દાતુમશ-
ક્યત્વાત્ ધર્મસ્ય દાનાસંભવઃ ॥ ભૂમિદાનાદાવપિ સમાન-
ત્વાત્ સ્મૃત્યંતરેઽપિ ધર્મદાનશ્રવણાદિતિ ॥ અતઃ પારંપરિ-
કત્વાત્ સમ્યક્મોક્ષદાતૃત્વાત્ પ્રકૃષ્ટં મંત્રાદિદાનમેવ સંપ્ર-
દાયશબ્દસ્યાર્થઙ્ગત્યત્ર ન કોઽપિ શંકાવકાશઃ ॥ નન્વે-
મપિયોગબલાત્સમીચીનપ્રકૃષ્ટદાનત્વમેવ સંપ્રદાયશબ્દશ-
ક્યતાવચ્છેદકમિત્યવચ્છેદકાવચ્છેદેનૈવ તાદૃશશબ્દપ્રવૃ-
ત્તિસંભવેઽપિ પારંપરિકત્વાવચ્છિન્નમંત્રાદ્યુપદેશત્વમેવ તદ-
વચ્છેદકમિત્યવચ્છેદકસંકોચસ્તાદૃશશક્તિગ્રાહકમાનશૂન્ય-
ત્વાદયુક્તઙ્ગતિચેન્મૈવ ॥ (કાં ૦ ૩ વ ૦ ૨ શ્લો ૦ ૭) અથાઽઽ-
ન્નાયઃ સંપ્રદાયઙ્ગત્યમરોક્તેરેવ શક્તિગ્રાહકત્વાત્ ॥ અત્રૈવ

બીજી એવી શંકા કરી છે કે સોનાની પેઠે હાથમાં આપી શકાતું નથી માટે મંત્રોપદેશ એ દાન નથી.

તેનો ઉત્તર ત્યાંજ શ્લોક ૧૪ માં વાહન, વૃક્ષ, શય્યા અને પ્રિય એવા ક્રમથી પ્રિય શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરતાં, તેનો અર્થ ‘ધર્મ’ એજ કહ્યો છે. તેનું પણ દાન કરવાને કહ્યું છે. હવે સોના વગેરે પદાર્થની પેઠે ધર્મનું દાન હાથમાં આપવું અશક્ય છે, માટે ધર્મદાનનો અસંભવ છે, તેમજ ભૂમિદાન પણ હાથમાં આપવું અશક્ય છે. બીજી સ્મૃતિમાં પણ ધર્મદાન કહ્યું છે. માટે પરંપરાથી આવેલું ઉત્તમ મોક્ષ દેનાર અને પ્રકૃષ્ટ મંત્રાદિકનું જે દાન એજ સંપ્રદાય શબ્દનો અર્થ છે. હવે અત્રે કોઈપણ જાતની શંકાનો અવકાશજ રહેતો નથી.

સંપ્રદાય શબ્દની શક્તિ ઉત્તમ પ્રકૃષ્ટદાન એટલો અર્થ લેવાથી, સંપ્રદાય શબ્દની પ્રવૃત્તિ થવામાં કંઈ હરકત નથી, એમ છતાં, તેમાં પરંપરાથી આવેલો મંત્રાદિક ઉપદેશ પૂર્વક ઉત્તમ પ્રકૃષ્ટદાન એવો કરવાની શી જરૂર છે? કારણ તેમ કરવાથી શક્તિનો સંકોચ થાય છે. તેવો સંકોચ કરવાને વિશેષ પ્રમાણ ન હોવાથી, તેમ કરવું યોગ્ય નથી.

એવી કોઈ શંકા કરે તો તે ઠીક નથી. કેમકે અમરકોષ ૩ કાંડમાં, વર્ગ ૨ શ્લોક ૭ માં ‘આન્નાય’ એ શબ્દ સંપ્રદાયના પર્યાયમાં આપ્યો છે.

રામાશ્રમ્યમરવિવેકાદિષુ તટ્ટીકાસુ દ્વે પરંપરાગતગુરુસદુપ-
દેશસ્યેતિ વ્યાખ્યાનસ્યાઽપિ તથાત્વાચ્ચ ॥ અત્ર પરંપરા-
ઽઽગતત્વં સમુપસર્ગાર્થઃ ॥ સત્ત્વંચ પ્રોપસર્ગાર્થઈતિ તુ દર્શિ-
તંપ્રાક્ ॥ શક્તિગ્રાહકાણિ હિ વ્યાકરણોપમાનકોશાસવા-
ક્યવ્યવહારવાક્યશેષવિવૃત્યાદીનિ ॥ તત્રવ્યાકરણમુપન્ય-
સ્તં કોશશ્ચોપન્યસ્તઃ ॥ આસવાક્યાનિચ મુંડકભાષ્યભાવા-
ર્થદીપિકાદિષુ વિદ્યાસંપ્રદાયકર્તૃત્વપારંપર્યલક્ષણસંબંધમા-
દાવેવાહેતિ સંપ્રદાયાનુરોધેન પૌર્વાપર્યાનુસાર ઇત્યાદીનિ શં-
કરાચાર્યશ્રીધરસ્વામ્યાદિવચનરૂપાણિ પ્રસિદ્ધાન્યેવ ॥ વ્ય-
વહારશ્ચ અયં વિષ્ણુસ્વામિસંપ્રદાયોઽયં રામાનુજસંપ્રદાયઈ-
ત્યાદિરૂપઃ સર્વજનીન એવ ॥ ઉક્તસ્થલવ્યાખ્યાસુધાપ્રભૃતિષુ
અનેકગ્રંથવિવૃત્તિષુ ચેદં સ્ફુટમેવેતિ નાસ્યશક્તિગ્રહેસંશયલે-
શોપિ ॥ તસ્માદ્યોગરૂઢોઽયં સંજ્ઞાશબ્દસ્ય ઉક્તાથાનુરોધેનભા-

ત્યાંજ “રામાશ્રમી” ‘અમરવિવેક’ ટીકામાં, પરંપરાગત ગુરુથી મળેલો જે
સદુપદેશ તેનાજ આશ્રાય અને સંપ્રદાય એ નામ છે, એવું વ્યાખ્યાન
કર્યું છે. અમુક શબ્દની શક્તિ અમુક અર્થ ઉપર છે, એ વિષે શક્તિગ્રાહક
પ્રમાણ વ્યાકરણ, ઉપમાન, કોષ, આસવાક્ય અને વ્યવહાર અને વાક્યનો
શેષ અને ટીકા ઇત્યાદિક છે. તેમાં વ્યાકરણ સંબંધી વિચાર પૂર્વે જણાવ્યો.
કોષનું પ્રમાણ હમણાંજ કહ્યું. હવે આસવાક્યનો વિચાર નીચેપ્રમાણે છે.

મુંડક ઉપનિષદના ભાષ્ય ઉપર ભાવાર્થદીપિકા નામની ટીકા વગેરે ગ્રંથમાં
વિદ્વાનો સંપ્રદાય ચલાવનારની પરંપરાનો સંબંધ અગાઉથીજ લખીને એમ કહ્યું
છે કે:—સંપ્રદાયને અનુસરીને, અને પૂર્વ અને પર શું છે તેના સંબંધનો
વિચાર કરીને, શ્રીશંકરાચાર્ય, શ્રીધરસ્વામિ વગેરેએ પોતાના ગ્રંથમાં તેવાં તેવાં
વચનોના ઉલ્લેખ કર્યો છે. અને તે પ્રસિદ્ધજ છે. અને વ્યવહાર પણ
એવો છે કે આ “સંપ્રદાય” વિષ્ણુસ્વામી સંપ્રદાય છે. જેમ રામાનુજ
સંપ્રદાય સર્વ લોકપ્રસિદ્ધ છે, તેવોજ આ પણ છે. પૂર્વે કહેલા સ્થળની
વ્યાખ્યા કરતાં, “સુધાપ્રભૃતિ” અનેક ગ્રંથની ટીકામાં એ સ્પષ્ટ કહ્યું
છે. માટે સંપ્રદાય શબ્દની શક્તિ અમે કહેલા અર્થ વિષે છે, એ વિષે સંશ-
યનો લેશ પણ રહ્યો નથી. માટે આ સંપ્રદાય શબ્દ યોગાદૃઢ હોઈને સંજ્ઞા-

વાર્થઘઞંતત્વં તુ વ્યાખ્યાસુધાદિષુ ભાનુદીક્ષિતાદયોબહવો
 વ્યાચર્યુઃ ॥ અન્યેતુ સંપ્રદીયતઙ્ગિતિ વ્યુત્પત્તિં વદંતઃકર્મણિ
 ઘઞંઘોતયંતિ॥પરેચ કરણવ્યુત્પત્તિમાહુઃ ॥ સતુલ્યુટાબાધાત્
 દુર્લભોબાહુલકાઘગતિકગતિસાધ્યશ્ચેત્યુપેક્ષંતે પ્રાઙ્નઃ ॥ કિંચ
 તથાસતિ સંપ્રદીયમાનસ્ય મંત્રાદેરેવસંપ્રદાયત્વં સિદ્ધમિતિ
 સંપ્રદાયવિહીના યે મંત્રાસ્તે નિષ્ફલામતાઙ્ગિત્યાદિવિરોધઃ॥
 બ્રહ્મરુદ્રાઘાચાર્યાણાં તત્તત્સંપ્રદાયકર્તૃત્વવ્યવહારવિરોધ-
 શ્ચ ॥ ક્વચિદુપેદશવિષયવસ્તુન્યપિ સંપ્રદાયપદવ્યવહારસ્તુ
 કર્મતયા શક્યસંબંધાલ્લાક્ષણિકઃ ॥ ત્રીણ્યાહુરતિદાનાનિ
 ગાવઃ પૃથ્વીસરસ્વતીત્યાદિવત્ ॥ તસ્માદુક્તેવ સંપ્રદાયશ-
 બ્દાર્થઃ સર્વસંમતઃ સમ્યગિતિમાતિ ॥ કરણવ્યુત્પત્ત્યાદિપ્ર-

વાચક છે. હવે અમે કહેલો અર્થને અનુસરીનેજ “વ્યાખ્યાસુધા” વગેરે
 ગ્રંથોમાં ભાનુદીક્ષિત વગેરે પંડિતોએ ‘સંપ્રદાય’ શબ્દનું વ્યાખ્યાન ભાવાર્થ
 ઘઞંત પ્રત્યય લઇને કર્યું છે. બીજા કેટલાક પંડિતો, ઉત્તમ રીતે જેનું દાન
 કરાય છે, એવી વ્યુત્પત્તિ કરીને કર્મણિ ઘઞંત છે, એમ વ્યાખ્યાન
 કરેછે. કેટલાક ઉત્તમદાન કરી શકાય છે, જેના યોગથી, એવી કરણ વ્યુત્પ-
 ત્તિ કરેછે. પરંતુ તેમ કરવાથી સંપ્રદાય શબ્દ સિદ્ધ થતો નથી. કારણ તેવો
 કરણાર્થી વ્યુત્પ્રત્યય થઇને સંપ્રદાય શબ્દ સિદ્ધ થતો નથી. વ્યાકરણ
 શાસ્ત્રમાં ખડુલ ગ્રહણ છે માટે કદાચિત્ ઘઞ્ પ્રત્યય કરીને કરણાર્થ કાયમ
 રાખીને સંપ્રદાય શબ્દ તૈયાર કરવો, એ અગતિક ગતિ છે. માટે તેવા અર્થની
 પ્રાચીન વિદ્વાનોએ ઉપેક્ષા કરી છે. બીજું એ કે “આખી શકાય છે જે”
 એવો અર્થ કર્યો એટલે “આખી શકાતો” મંત્રજ છે, માટે સંપ્રદાય શબ્દથી
 મંત્રજ આવશે. એમ થાય તો, સંપ્રદાય સિવાય આવેલા મંત્રો વ્યર્થ છે, એ
 વચ્ચેનો વિરોધ આવશે. અને બ્રહ્મ, રૂદ્ર ઇલાદિક તે તે સંપ્રદાયના પ્રવર્તક
 આચાર્ય છે એવો જે વ્યવહાર છે, તેને વિરોધ આવશે. હવે કોઈ કોઈસ્થળે
 ઉપદેશ વિષયક જે વસ્તુ તે વાચક પણ સંપ્રદાય શબ્દ વાપર્યો છે, પરંતુ
 તે શબ્દ, સંપ્રદાય શબ્દનો જે મુખ્ય અર્થ, તે અર્થ સાથે સંબંધ ધરનાર
 હોવાથી, તે મંત્રને પણ લક્ષણાથી સંપ્રદાય કહ્યો છે. જેમ ગાય, પૃથ્વી,
 સરસ્વતી એ અતિદાન કહ્યાં છે. માટે અમે કહેલોજ સંપ્રદાય શબ્દનો અર્થ
 ઉત્તમ રીતે સર્વ સંમત છે, એમ સિદ્ધ થયું. કરણ વ્યુત્પત્તિ ઇલાદિકનું
 ખંડન કરવાવિષે અમારો આગ્રહ નથી.

ત્યાજ્યાને તુ નાઽસ્માકં નિર્વંધઃ ॥ નન્વેવમપિ સંપ્રદાયશ-
બ્દાર્થકથનસ્ય પ્રક્રાંતત્વાત્ કારિકાયાં હરિમંત્રાદિકર્મક-
મિતિકથનમયુક્તં ॥ શૈવાદિસંપ્રદાયેષ્વપિ પ્રસદાયશબ્દવ્ય-
વહારાત્ તત્રતત્ત્વાભાવાચ્છેતિ ચેન્નૈષદોષઃ ॥ પ્રશ્ને ભવત્સંપ્ર-
દાયસ્તત્ર સંપ્રદાયશબ્દસ્ય કોર્થઈતિ ભવત્સંપ્રદાયપદોપાત્તં
વૈષ્ણવસંપ્રદાયમેવ તત્રેતિ સર્વનામ્ના પરામૃશ્ય તદર્થસ્યૈવા-
નુયુક્તત્વેન તલ્લક્ષણસ્યૈવ વક્તવ્યત્વાત્ ॥ અપરેતુ ॥ શૈવા-
દિમતેષુ સંપ્રદાયશબ્દ ઔપચારિકૈવ ॥ પરંપરયા વૈષ્ણવ-
સંપ્રદાયપ્રવેશહેતુત્વાત્ ॥ યથાહ બ્રાહ્મે સમાપ્તિદશાયાં મા-
યાનુકીર્તનાધ્યાયે વ્યાસઃ ॥

અન્યદેવેષુ યા ભક્તિઃ પુરુષસ્યેહ જાયતે ॥

કર્મણા મનસા વાચા તદ્ગતેનાંતરાત્મના ॥

તેન તસ્ય ભવેદ્ભક્તિર્યજને મુનિસત્તમાઃ ॥

સ કરોતિ તતો વિપ્રા ભક્તિં ચાગ્નેઃ સમાહિતઃ ॥

હવે એવી શંકા આવશે કે સંપ્રદાય શબ્દના અર્થનો પ્રસંગ આશતાં વચમાં કારિકામાં “હરિમંત્રાદિ કર્મક” એમ કહેવું અયોગ્ય છે. શૈવ વગેરે સંપ્રદાયમાં પણ, સંપ્રદાય શબ્દનો વ્યવહાર છે. તેમાં તમે કહ્યા પ્રમાણે સંપ્રદાય શબ્દનો અર્થ નથી, માટે તમારો અર્થ દોષિત છે.

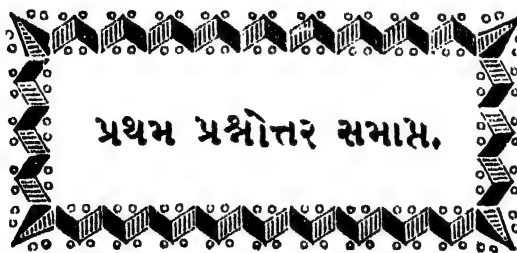
એમ કોઈકહે તો કહેવું વાળખી નથી. કારણ પ્રશ્ન કરતી વખતે તમારો સંપ્રદાય કયો ? અને તમારા સંપ્રદાય શબ્દનો અર્થ શું ? એવો પ્રશ્ન છે. માટે તેમાં તમારો સંપ્રદાય એવું પદ મુક્યું છે માટે, સર્વ નામથી પાસેનોજ પરામર્શ (સંબંધ) થતો હોવાથી, વૈષ્ણવ સંપ્રદાયજ દેવો સયુક્તિક છે, માટે તેનું લક્ષણ કહેવું યોગ્ય છે. બીજા કેટલાક શૈવ વગેરે મતમાં સંપ્રદાય એ શબ્દ ઔપચારિક (લાક્ષણિક) છે. કારણ પરંપરાથી શૈવ સંપ્રદાયનું આચરણ કરવું એ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં પ્રવેશ થવાના કારણરૂપ છે. તેજ વાત બ્રહ્મપુરાણની સમાપ્તિમાં “માયાનુકીર્તન” અધ્યાયમાં શ્રીવેદવ્યાસે કહી છે:—

“હે દ્વિજોત્તમ ! આ લોકમાં મનુષ્યોની કર્મ, મન, વચન અને અંતર્યામીની પ્રેરણાથી બીજા દેવો ઉપર જે ભક્તિ ઉપજે છે, તેથી કરીને હે મુનિયો ! યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા ઉપજે છે. પછી તે સમાધાનપૂર્વક લક્ષ્મી પ્રાપ્તિ માટે અગ્નિમાં દેવી નિમિત્તે હોમહવન કરે છે. હોમથી અગ્નિ પ્રસન્ન થાય છે. અગ્નિ પ્રસન્ન થયેથી

તુષ્ટે હુતાશને તસ્ય ભક્તિર્ભવતિ ભાસ્કરે ॥
 પૂજાં કરોતિ સતતમાદિત્યસ્ય તતો દ્વિજાઃ ॥
 પ્રસન્ને ભાસ્કરે તસ્ય ભક્તિર્ભવતિ તત્ત્વતઃ ॥
 સેવાં કરોતિ વિધિવત્ સતુ શંભોઃ પ્રયત્નતઃ ॥
 તુષ્ટે ત્રિલોચને તસ્ય ભક્તિર્ભવતિ કેશવે ॥
 સંપૂજ્ય તં જગન્નાથં વાસુદેવાખ્યમવ્યયં ॥
 તતો ભુક્તિં ચ મુક્તિં ચ સ પ્રાપ્નોતિ દ્વિજોત્તમાઈતિ ॥
 તસ્માન્મુખ્યતયા સંપ્રદાયશબ્દપ્રવૃત્તિર્વૈષ્ણવસંપ્રદાયેષ્વેવે-
 ત્યપ્યાહુઃ ॥ તસ્માત્ ॥
 સમ્યક્ પ્રકૃષ્ટં દાનં સ મંત્રાદેઃ શ્રુતિમૂલકમ્ ॥
 इत्यर्थः संप्रदायेति शब्दस्योक्तः पुरातनैः ॥ १ ॥

શ્રીસૂર્યનારાયણની ભક્તિ કરવાનું મન થાયછે, તેથી તે નિરન્તર સૂર્યનું આરાધન કરે છે. સૂર્ય પ્રસન્ન થતાં, શ્રી શિવજીની પૂજા કરવાની ઇચ્છા થાયછે. પ્રયત્ન અને વિધિપૂર્વક શિવપૂજનથી શિવ પ્રસન્ન થાયછે. શિવ પ્રસન્ન થતાં, અવ્યય, જગન્નાથ, શ્રી વાસુદેવ નામક કેશવ પરમાત્માની સેવા કરવાની ઇચ્છા થાયછે. અને તે સેવાથી ભોગ અને મોક્ષ બેઉ મળેછે.

માટે મુખ્યત્વે કરીને વૈષ્ણવ સંપ્રદાય ઉપરજ સંપ્રદાય શબ્દની પ્રવૃત્તિ છે, એમ કહ્યું છે. માટે સમ્યક (ઉત્તમ) પ્રકૃષ્ટ (શ્રેષ્ઠ) દાય (દાન) “તે મંત્રાદિકનું શ્રુતિમૂલકદાન” એવો સંપ્રદાય શબ્દનો અર્થ, પ્રાચીન વિદ્વાન લોકોએ કહ્યો છે.

भारतमार्तेंडपंडितश्रीगट्टलालजीविरचिता मुद्रितग्रंथाः.

संस्कृत.	न्योछावर.	डाकग्वच.
वेदान्तचिन्तामणि ...	॥	१=
श्रीकृष्णाभिसारकाव्य ...	१	१-
श्रीवल्लभस्तुतिरत्नावलिटीका ...	१	१=
घटस्वर्परकाव्यटीका...	॥=	१=
मारुतशक्ति(सहस्राक्षग्वंडन) ...	५	॥
सत्सिद्धांतमार्तेंड ...	५	॥

गूजराती.

दशावतारस्तोत्र....	१-	१॥
समश्लोकी गीता ...	१	१=
हृदयदूतसार ...	१	१-
भुक्कुंडचरित्र ...	१=	१-
चाणाक्यनी चतुराई ...	१	१=
बृहत्कथासारलंबक १.	१॥	१
सुमनोविनोद ...	१	१=
कामंदकीयनीतिसार ...	१-	१-
नीतिनिदर्शन ...	१	१-

उपलां पुस्तको पंडितश्री गट्टलालजी धर्मपुस्तकालय मुंबईमां मळे छे.

भारतमार्तण्डवेदांतभट्टाचार्याशुकवीश्वरश-
तावधानिपंडितचक्रचूडामणिपंचन-
द्युपाह्वश्रीमद्भोवर्धनशर्मणः
(गट्टलाल.)

लघुजीवनचरितम्.

व्यतिकरितदिगंताः श्वेतमानैर्यशोभिः
सुकृतविलसितानां स्थानमूर्जस्वलानाम् ।
अकलितमहिमानः केतनं मंगलानां
कथमपि भुवनेऽस्मिस्तादृशाः संभवन्ति ॥

भवभूतिः

एतेषां प्राकट्यकालस्तु भूखांकभू(१९०१)मिते विक्रमाब्दे पौषकृष्ण-
द्वादश्यां सोमवासरे कोटारुख्यराजधान्यामासीत् । पूर्वोक्तभवभूतिश्लोकोक्तल-
क्षणसंपन्नाः पुरुषा भूमौ विरलाः संभवन्ति । एतेषां सत्पुरुषवराणां नाम्नि
यावत्यः पदव्यः सन्ति तावतीनां विचारणे जाते सति जन्मारभ्य मरणप-
र्यंतं तत्कृतानामवदातानां कर्मणां विवरणं जातप्रायमेवेति कृत्वादौ पदवीवि-
चारस्योपक्रमः कर्तुमुचित इति प्रतिभाति ।

भारतमार्तण्डः, वेदांतभट्टाचार्यः, आशुकवीश्वरः, शतावधानी, पंडितच-
क्रचूडामणिः इति पदव्यो विद्यन्ते । तत्र प्रथमपदव्याः अर्थस्तु यथा मा-
र्तण्डः प्रकाशकत्वस्योत्पादकत्वारोग्यदातृत्वादिबहुभिर्गुणैः प्रजानां हितकारी
भवति तथैवमे श्रीपंडिताः सन्ति । मार्तण्डस्तु बहिर्भूतस्यांधकारनाशको भ-
वति परं पंडितास्तु स्वोपदेशाश्रितद्वारा शिष्याणां मनसि प्रविश्य तत्रत्य-

मज्ञानं नाशयन्ति अयं लोकप्रसिद्धमार्तंडापेक्षया विशेषोऽस्तीति ज्ञातव्यम् । किंचैकेन कविनोक्तमस्ति । यत् “ गगनतलरत्नं दिनमणिः ” “ सभारत्नं विद्वान् ” तदनुरोधेन हस्तिनापुरे (दिल्ली) पूर्वमेकदा महती सभा सम-
जनि । तत्रत्यमहामहोपाध्यायपदवीधरैः पंडितैस्तु भारतमार्तंड इति पदवी
दत्ता विद्यते । तदानीं तु तैरुक्तं यथा गगनतले दिनमणिस्तथाऽस्मद्भारते
खंडेऽयं दिनमणिर्नाम मार्तंडस्तस्माद्भारतमार्तंड इत्यन्वर्थपदवी संपादिता-
ऽस्ति । तथैव प्रसिद्धमार्तंडे संतापकत्वमेवास्ति । अत्रभवन्तः पंडितास्तु
स्ववचनसुधया परेषां संतापशमनकरणे सुधांशुसमानाः संति । तस्मात्परस्पर-
विरुद्धगुणाश्रयत्वं परमात्मवत्तद्भक्तेऽपि भवतीत्युचितमेव ।

वेदांतभट्टाचार्यपदव्याः विचारस्त्वयमस्ति । एकदा श्रीनाथनिवासिनो
बल्लभाचार्यवंश्याः टीकेतसंज्ञकाः श्रीगोवर्धनमहाराजास्त्वत्र मुंबापुर्या समा-
गताः । तदानीं वेदांतशास्त्रे वेदांतचिंतामणिप्रभृतयो बहवो ग्रंथाः पंडितैः
रचिताः संतीति ज्ञात्वा तेभ्यो “ वेदांतभट्टाचार्यः ” इति पदवीं
ददुः । तच्च योग्यमेव । यत एभिः पंडितैः वेदानामंतो नाम निर्णयो यथा
वेदवाक्यानां परस्परविरोधपरिहारपूर्वकतया कृतोऽस्ति । तत्र प्रमाणं तु
मारुतशक्तिरिति प्राभंजनोपरि टीकारूपो ग्रंथोऽस्ति । तत्र वचनानां यु-
क्तीनां च परिपूर्णतया संग्रहं कृत्वा विरोधपरिहारः कृतोऽस्ति तथान्यत्र
कुत्रापि नोपलभ्यते । तस्मादिदं सर्वं समालोक्य महाराजैर्दत्तं वेदांतभट्टाचार्य
इति पदवीदानं सयुक्तिकमिति ।

एकदा तु पुण्यपत्तने पंडिताः समागतवन्तस्तदानीं त्वस्मन्मातामहाः
श्रीजनार्दननाचार्या आसन् । तैस्तु महती सभा कृता । तत्र तु
पंडितैरेवं स्वकीयं शीघ्रकवित्वं प्रदर्शितम् । तदा तत्रत्यपंडितैरेवमुक्तं
यदिमे पंडिता न केवलं कवयः संति किंतु आशुक्वीश्वराः संतीति ।
किंचात्रापि बहुवारमस्माभिरेकघटिकामध्ये शतं श्लोका रचिता इत्यनु-
भूतं विद्यते । किंच शतावधानीति पदवीमध्ये शतेतिसंख्या केवलमु-
पलक्षणार्था विद्यते । यतः शतापेक्षयाऽधिकावधानकरणमस्माभिः पंडितैः
सार्धं श्रीजगन्नाथयात्रायां गमनं कृतमासीत् तदानीं नागपुरे, संबलपुरे, क-

टकनगरे, श्रीजगन्नाथपुर्याम्, कलिकातापुर्यां च पंचशतापेक्षयाप्यधिकावधानकरणं प्रत्यक्षतयाऽनुभूतमस्ति ।

किंच पंडितचक्रचूडामणिरिति पदवी विद्यते तदर्थस्तु पंडा नाम बुद्धिर्येषां संजातेत्यर्थे पंडाशब्दात् “ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ” इत्यनेन इतच्प्रत्ययं कृत्वा पंडिताः नाम बुद्धिमंतस्तेषां यच्चक्रं नाम समुदायस्तेषां चूडामणिर्नाम शिरोरत्नमर्थात् तैर्यथा चूडामणिर्मस्तकेन धार्यते तथैते पंडिता धारयितुं योग्याः संतीति । “ लोभः पापस्य कारणम् ” इति वचनं तु पंडितैरक्षरशः पालितमासीत् । लोभवशादेभिः स्वधर्माचरणं कदापि न त्यक्तम् । तथाऽनृतभाषणादिकं नैव कृतमिति सकलजनप्रसिद्धमस्ति ।

एतद्विषये त्वेकाख्यायिका विद्यते । सा यथा इमे पंडिताः महाराजानां दौहित्रा आसन् । अतएव एतेषां संबंधिनां केषांचित् महाराजानां सकाशात् पंचाशत्सहस्रात्मकं वित्तं पंडितानां हस्ते समागतमासीत् । तथापि तत्र लेशमात्रमपि लोभमकृत्वा तत्सर्वमपि वित्तं तेषां महाराजानां योग्याधिकारिणे दत्तमित्यस्माकं विदिततरं विद्यते । एतेषां पंडितानां मध्ये लोकोत्तरा गुणा आसन् तैरेव सर्वत्र यशो विस्तारितम् । तदेवैकेन कविनोक्तम् “ गुणाः कुर्वन्ति दूतत्वं दूरेऽपि वसतां सताम् । केतकीगंधमादाय स्वयं गच्छन्ति षट्पदाः ” इति न्यायेनैतेषां सकाशात् केवलगुणग्रहणार्थमेव बी. ए. पदवीधारिणस्तथा एम्. ए. पदवीधारिणो बहवो विद्वांसः समागतवन्त आसन् । तथैव महान्तोऽपि प्रधानपदाऽधिकारिणः समागच्छन् ।

पंडितानां तु राजापेक्षयाऽधिकतरत्वं विद्यते । कथमिति चेत् “ स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ” इत्यनेन न केवलं भारतवर्षे किंत्वन्यखंडे (यूरोपादिषु) एतेषां पंडितानां यशः प्रसृतमासीत् । एतैः पंडितैः स्वपितुः सकाशात् सर्वं ज्ञानं संपादितमासीत् । यतस्तेषां पितृचरणास्तु षट्शास्त्रसंपन्नाः संतोऽपि विशेषेण व्याकरणे प्रवीणा अभवन् ।

एभिः स्वगृह एव “ विद्यालक्ष्मी ” नाम्न्येका संस्कृतपाठशाला कुखवसु भूमिमिते (१८०१) शाकाब्दे संस्थापिता । यदा पंडितानां पितृचरणा जीवंत

आसन् तदा श्रीभगवत्सेवादिकं सर्वं त एव चक्रुः । अतएव श्रीपंडितानां विशेषसेवादिकस्याभावात् केवलं स्वकीयमाहिकं यथायोग्यं कृत्वाऽवशिष्ट-
काले पाठशालामागत्य विद्यार्थिभ्यः पाठादिकं ददति स्म । एते पंडिताः
श्रीमद्वेदव्यासविष्णुस्वामिमत्पुंडरीकमंडलमंडनमार्तंडश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणा-
ञ्जचंचरीकचित्ताः मोक्षगुरुस्वमातामहगोस्वामिश्रीव्रजवल्लभचरणैकतानाः
तैलंगवेल्लनाटीज्ञातीयतित्तिरिशालीयापस्तंबबाधूलसगोत्रोद्भवपंचनद्युपनामक
धनश्यामभट्टात्मजाः स्वपितृसकाशालब्धविद्याः गोवर्धनशर्माणः संति

परं पितृचरणेषु गोलोकं गतेषु विशेषसेवादिकार्येण स्वकीयाहिककार्या-
दिना चावकाशाभावादध्यापनाय यदा कालो नालभ्यत तदा तेषां पंडि-
तानामेव शिष्यः शीघ्रकविशास्त्री श्यामजी वालजीति नामासीत् । स ए-
वाध्यापनस्य कार्यमकरोत् । सोऽपि कवित्वकरणे व्याख्यानदाने च चतुर
आसीत् पंडितानां व्याख्यानपद्धतिस्तु तच्छिष्ये समागतेति लोकानां मनसि
यथा स्यात्तथैव स शिष्यो व्याख्यानं दत्तवान् । पश्चात्तं शिष्यं स्वसमीपे
पंडितत्वरूपेण रक्षितुं श्रीनाथद्वारस्थमहाराजा आहूतवन्तः । तदनुरोधेन
च स शिष्यः श्रीनाथद्वारं गतः ।

पश्चात्पाठशालायामध्यापनार्थं पुण्याख्यपत्तननिवासिनां श्रीवासुदेवाचा-
र्याणामाह्वानं कृतम् । यतो वासुदेवाचार्यपितृणां जनार्दनाचार्याणां श्रीपं-
डितानां च महास्नेह आसीत् । श्रीपंडितानां मुखकमलात् वारंवारमस्माभिः
श्रुतमासीत् यज्जनार्दनाचार्याः मम पितृव्यस्थानीयाः संतीति । विद्यालक्ष्मी-
पाठशालायां श्रीवासुदेवाचार्यैस्तु वर्षद्वयपर्यन्तं कार्यं कृतम् । ततस्तेषां शरीरे-
ऽस्वास्थ्यं समजनि । तस्मात्ते पुण्यपत्तने गतवन्तः । तदुत्तरमयं श्रीपंडितानां
लघुजीवनचरितलेखको वासुदेवाचार्यात्मजो विष्णवाचार्यो विद्यालक्ष्मीपा-
ठशालायामध्यापनस्य कार्यं कुर्वाणः सन् अद्यदिनपर्यन्तं (त्रयोविंशतिवर्षाणि)
कार्यं कुरुते । केनचिद्दंडिना चतुर्षु वैष्णवसंप्रदायेषु तत्खंडनोद्देशेनाष्टौ
प्रश्नाः प्रेषिताः । यदेतेषां प्रश्नानामुत्तरं दातुमसमर्थाश्चैद्वैष्णवसंप्रदाया न
वैदिकाः किंतु पाखंडा इति । तदुपरि श्रीपंडितैरष्टानां प्रश्नानां मध्ये

प्रतिप्रश्नस्यावांतरानष्टौ प्रश्नान् विधाय खंडनं कृतमस्ति । मिलित्वा चतुः-
षष्टिः प्रश्नास्तेषामुत्तराणि तत्र संति । सोऽयं सत्सिद्धांतमार्तंडनामको ग्रं-
थोऽस्ति । तस्य गुर्जरगिरा भाषांतरं कृतं तदेव मुद्रितमस्ति । तथैव श्री-
पंडितैर्वेदांतचिंतामणिरिति ग्रंथस्तु निरमायि । यत्र सर्वेषां वैष्णवसंप्रदा-
यानां मतविचारः तेषां प्रक्रिया मायावादिमतस्य विचारः तस्य खंडनं च
किञ्चित्प्रदर्शितम् ।

किञ्च श्रीपंडितैः मारुतशक्त्याख्यैका महती टीका प्राभंजनोपरि
कृता विद्यते । प्राभंजनग्रंथस्तु कोटास्थश्रीमहाराजैः सहस्राक्षनामकस्य ग्रं-
थस्य खंडनार्थं कृतोऽस्ति । सहस्राक्षग्रंथस्तु केनचिन्मायावादिमतावलंबिना
दंडिना श्रीवल्लभाचार्यमतखंडनार्थं कृतोऽस्ति । किञ्च सहस्राक्षस्तस्य खंडन-
रूपो प्राभंजनस्तस्य महती टीका चेति त्रितयमेकत्र श्रीपंडितैर्मुद्रापयित्वा
प्रसिद्धिं नीतमस्ति ।

श्रीपंडितानां बुंदीसंस्थानस्य नृपतिना वेत्रं दत्तमासीत् वेत्रधारणकर्तुः
पुरुषस्य मासिकवेतनमपि नृपतिनैव दत्तम् । यतोऽलौकिकानां पंडिताना-
मग्रे वेत्रधरः कश्चिद्भवेच्चेत् महती शोभा स्यादित्यभिप्रायेण वेत्रधरो नृ-
पेण दत्तः । तेन दत्तं मानपत्रमधस्ताल्लिखितं विद्यते ।

विद्यालक्ष्मीपाठशालायामनध्यायो यदा भवेत् तदांत्याक्षरी कर्तव्येति
प्राचीनानां पंडितानां नियमानुरोधेन तत्राप्यंत्याक्षरी प्रचलितासीत् । तथा
करणेन समयस्फूर्तिः श्लोकानामवधारणं पाठशक्तिश्चेति त्रितयं वर्धते । अं-
त्याक्षरीनाम एकेन श्लोकः पठितश्चेत्तस्य यदंत्यमक्षरं भवेत् तदक्षरं यस्य
श्लोकस्याद्यमक्षरं भवेत् स श्लोकोऽन्येन पठनीयः पुनस्तस्यांत्यमक्षरं यस्याद्य-
मक्षरं भवेत्सोऽपरेण पठितव्यः । एवरीत्या क्रमेण श्लोकान् पठतां छात्राणां
यद्यंत्याक्षरोपरि श्लोको न लभ्येत तदा श्रीपंडितैस्तदानीमेव नूतनः श्लोको
निरमीयत । तथैव पाठशालायामासने स्थित्वा गीर्वाणभाषयैव वक्तव्यमिति
नियमः । तत्र कस्यचित् विद्यार्थिनः स्वलनं भवेच्चेत् तस्य पणतृतीयांशो

दंडत्वेन परिकल्पित आसीत् । एवं गीर्वाणभाषायामत्याग्रहो बभूव । एकदा दयानंदाख्यः कश्चित् पंडितमन्यः अत्र समागत्य वेदे मूर्तिपूजा नास्तीति वेदानभिज्ञान् स्वकीयकपटबाग्जालेन प्रतारितवान् । तदा श्रीपंडितैः वेद एव मूर्तिपूजा विद्यत इति प्रदर्श्य तस्य पंडितमन्यस्य खंडनं कृतमासीत् तदा श्रीपंडितानां दिगंतेषु यशोधावल्यं प्रसृतं बभूव ।

एभिः पंडितैर्वल्लभस्तुतिरत्नावलिग्रंथोपरि टीका तथा घटखर्परकाव्योपरि टीका च रचिता विद्यते । तयोर्मुद्रणमपि जातमस्ति । हृदयदूतोपरि भावविवेकनाम्नी टीका तथा निबंधोपरि सत्सङ्गभाजननाम्नी टीका च रचितास्ति । परंतु तयोरपूर्णत्वं विद्यते । श्रीविष्णुसहस्रनामभाष्यं गीताभाष्यमुपनिषद्भाष्यं चेति भाष्यत्रयं विरचितं विद्यते । परंतु तत्समाप्तिं नागमत् किंत्वर्धादधिकभागपर्यंतं लिखितं विद्यते । शुद्धाद्वैतमार्तंडोपरि सुदिननाम्नी टीकापि कृतास्ति । परं साप्यपूर्णा आसीत् । आर्यसमुदयनामकं मासिकपुस्तकं गुर्जरभाषासहितं विरचितमस्ति ।

मुंबापुर्यां प्रेतानां दहनं यंत्रे कर्तव्यमिति राज्ञा नियमः कर्तव्य इति मनस्यानीतम् । तदनुरोधेन धर्मशास्त्रे किञ्चित् बाधकमस्ति नवेति श्रीपंडितान् प्रति प्रश्नः कृत आसीत् । तदात्वेभिः शास्त्रमर्यादामनुसृत्योत्तरं दत्तं । यद्यंत्रे दहनं कृतं चेत्प्रेतानां संस्काराः न भवेयुस्तेन धर्महानिः स्यादिति । तथा राज्ञो विरुद्धतयोत्तरं दत्तमिति कृत्वा राजसकाशात् महामहोपाध्यायपदवी न लब्धा । तथापि येषां पंडितानां महामहोपाध्याय सि, आय्, ई, इत्यादिराजदत्तपदवीलब्धा विद्यते तैः काश्यादिमुख्यविद्यापीठनगरस्थपंडितैस्तु श्रीपंडितेभ्यः भारतमार्तंडादिपदव्यो दत्ताः संति तेन राज्ञो गुणपरीक्षणं नास्तीति सिद्धम् । अत एवोक्तमस्ति “प्रायेणापात्रभृद् भवति राजा” यतो राजसमीपे जयजयेति कुर्बाणैः महत्यः पदव्यो लभ्यन्त इति सुप्रसिद्धतरमस्ति । वेदबाणनंदभूमिते (१९५४) विक्रमाब्दे मार्गशीर्षशुक्लनवम्यां गुरुवासरे भावनगरनामकराजधान्यां श्रीपंडितैरिमं लोकं परित्यज्य स्वकीयपरमप्रियगोलोकगमनं कृतम् ।

श्रीपंडितानां संतानं किमपि नासीत्तथापि तैर्बहुवारमेवमुक्तमासीत् वं-
शस्तु विद्यया जन्मना चेति द्विविधोऽस्ति । यथा पूर्वं श्रीनागोजीभट्टेन १
परिभाषेदुशेखरः, २ शब्देदुशेखरः, इति द्वौ शेखरौ द्वौ पुत्रौ । ३ लघुमंजू-
षेति एका कन्यकेत्यपत्यत्रयमस्माकं विद्यत इति स्वकीये ग्रंथे लिखितं वि-
द्यते । तथा श्रीपंडितानां १ वेदांतचिंतामणिः २ सत्सिद्धांतमार्तंडः ३
मारुतशक्तिरिति ग्रंथत्रयमेवापत्यत्रयं ज्ञातव्यम् । वेदांतचिंतामणिः सत्सिद्धां-
तमार्तंड इति द्वौ पुत्रौ मारुतशक्तिरित्येका कन्यकेति । एकस्मिन् कालेऽत्र-
त्यपंडितैस्तथा सद्गृहस्थैश्च मिलित्वा श्रीपंडितानां मानपत्रं दातुं सभाकृता ।
सा च महती सभा श्रीलक्ष्मीनारायणमंदिरे (माधवारामे) जाता तत्रत्यं
सर्वं वृत्तं यथावृत्तमधस्ताल्लिख्यते ।

एभिः पंडितैर्व्याख्यानानि दातुं माधवारामे “आर्यसुधर्मोदयसभा” ए-
तन्नाम्नी सभा संस्थापिता । यत्र मुंबापुरीस्थानां पंडितानां बहिर्देशादाग-
तानां पंडितानां च धर्मसंबंधीनि व्याख्यानानि भवन्ति । एवंरीत्या दयानं-
दागमनमारभ्येयं सभा प्रचलिता आसीत् सा त्वद्यापि तथैव चलितास्ति ।
एतेषां स्मारकत्वेनाधुना विद्यमानास्तिः संस्थाः संति । एका त्वेतेषां लाडु
बेटीनाम्न्या मातुर्भगवन्मदिरं । द्वितीया त्वेतैरेव संस्थापिता विद्यालक्ष्मीपाठ-
शाला । तृतीया तु एतैरेव महाद्रव्यव्ययेन संपादितानां एतेषां पितृ-
संगृहीतानां पुस्तकानां च संग्रहात्मिका संस्था (धर्मपुस्तकालयः) सतीति ॥

मुंबईस्थमानपत्रम् ।

श्रीमान्परमेश्वरः कृपालुर्वागादीन्द्रियाद्यगोचरोपि प्रारब्धकर्मफलदानेन प्रा-
णिनामनुग्रहाय जगद्रूपेणाविर्भूय सर्वानर्थनिवारणहेतून् स्वनिःश्वासभूतान्वे-
दान् प्रथमं हिरण्यगर्भं प्रत्युपदिदेश ॥ ततो मंदमत्यनुजिघृक्षया खोपदिष्ट-
वेदार्थमेवोपबृंहयितुं स्वयमेव मनुव्यासजैमिनिप्रभृतिमुनिरूपेणाविर्भूय धर्म-
प्रकाशनहेतून् स्मृतिपुराणादीन् रचयामास ॥ एवमपि कलिमालिन्यवशा-
ज्ज्ञानदुर्बलाञ्जनानालोच्य स्मृत्याद्यपबृंहितवेदार्थतत्त्वमेव स्फुटीकर्तुं तत्तदा-
चार्यरूपेणावतीर्य जनानन्वग्रहीत् ॥ ततोप्यतिघोरकलिकालवशात्तत्तदुक्ति-
ष्वपि नानाविधकुतर्कवशेनाविश्वासतामसद्व्यापारविपरीतमतीनां जनानां म-

नसि याथार्थ्येन तत्तात्पर्यं प्रकाशयितुमार्यसुधर्मोदयसभायां पक्षेपक्षे धर्मतत्त्वो-
पदेशेन बुभुत्सूनां मतिमालिन्यं निराकर्तुं किरणाधूतपापाचेत्याद्युक्तपञ्चनदि-
वजनचित्तानां शोधकत्वेन धर्मतत्त्वोत्तेजकसंस्कृतगवीनां वर्धकत्वेन चान्वर्धित-
नामोपनामानः पञ्चनदिगोवर्धनशर्माणः सभासदस्तन्मनोनुरञ्जनेनानुगृ-
ह्णति ॥ ये च स्वस्वधर्मं बुभुत्सुभिः स्वानर्थनिवृत्तये सुरैर्हरिरिव प्रतिदिनमभ्य-
र्थ्यन्ते यांश्च वाग्देवता स्वयमेवागत्य ब्रह्माणमिवावलम्बते ॥ यैश्च विद्यासवितुः
स्वसवितुर्मुखादधिगतसकलविद्यैः श्रीयुक्तलाडूवेटीघनश्यामभट्टाभिधानौ
स्वमातापितरौ कृतबहुतपसौ वासुदेवेन देवकीवसुदेवाविव परं समतोष्ये-
ताम् ॥ येभ्यश्च धर्मं बुभुत्सवो जनाः परमेश्वरार्पणबुद्ध्यैव वसूनि यथाशक्ति
प्रयच्छन्ति ॥ येभ्यो निर्गता वाचः सर्वात्मना मुजनानानन्दयन्ति ॥ येषां च
सकलशास्त्रहृदयज्ञातृत्वमखिलबुधैरभिनन्द्यते ॥ येषु च विलक्षणवदत्वं व-
दान्यत्वमखिलजनमनोहारिशीघ्रकविताशक्तिः सौजन्यं सदाचारसंपत्तिश्च वि-
राजन्ते ॥ तादृशेभ्यो भवद्भ्य एतदखिलं वृत्तमनुभूयामितं मोदमादधानाः
सर्वे वयमविरतसहवाससुखविच्छित्तिपरिहाराशया यथाशक्ति द्रव्यविश्राणन-
द्वारा साहाय्यं कुर्वाणा अद्य यत्किंचिदुपचितं वित्तं वितीर्य बहुसत्कारसूचक-
मिदं मानपत्रं समर्पयामः ॥ एतच्च भवद्गुणवर्णनाऽपर्याप्तमपि केवलमस्मा-
स्वनुकम्पयाङ्गीकुर्वन्त्वत्रभवन्तो भवन्त इति विज्ञप्तयः समुलसन्तुतराम् ॥

मुंबापुर्या माधवारामे (माधवबागमध्ये) काकाशवसुवसुधामिते १८०१
शकाब्दे चैत्रबहुलचतुर्दश्यां रविवासरान्वितायामर्पितमिदम्.

वरजीवनदास माधवदास.

अध्यक्ष.

वन्दरावनदास पुरुषोत्तमदास.

त्रिभुवनदास वरजीवनदास.

चतुर्भुज मुरारजी.

गोकुलदास जगमोहनदास.

ऑनररी
सेक्रेटरी

कलिकातास्थं मानपत्रम्

श्रीमन्तः सकलजनप्रशंसितसौजन्यवदान्यादिगुणरत्नराकरा अनेकदेश-
वास्तव्यजनजेगीयमानयशःस्तोमनिकराः श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रवर्तिताचारविचा-
रचातुरीधुरीणार्यजनहृत्पुण्डरीकप्रभाकरा वेदान्तभट्टाचार्याशुकवीश्वरेत्याद्यने-
कोपनामालङ्कृताः पाण्डित्यगुणगणगुम्फिताः स्वाधिष्ठानातिशयितमुम्बानग-
रीशोभाविशेषा भवन्तः पञ्चनदिश्रीगङ्गलालमहोदयाः समुपेत्यात्र श्रीज-
गन्नाथतीर्थयात्राप्रसंगेनात्रत्याञ्शिष्टान् विदुषश्च स्वात्मनः शतावधानितां
यथार्थयन्तोऽसाधारणस्मृतिशक्तिपरिचायकेनापरिचितास्वनेकभाषासु विवि-
धावधानप्रदर्शनेन समीक्षकजनाभिलषितविषयानुसारिसमस्यापूर्तिपाण्डित्येन
पञ्चदशपलाभ्यन्तरएव पञ्चविंशतिश्लोकनिर्माणनैपुण्येन सांगवेददर्शनधर्म-
शास्त्र-व्याकरणादिविविधविद्याविवेकशक्तिसंयुक्तत्वेन विविधालंकारालङ्कृत-
काव्यप्रणयनेन विनयादिगुणगणगरिमणा च भृशं संतोषयन्ति स्मेति । वि-
शेषतश्चाबाल्यान्धानां भवतामेष उत्कर्षप्रकर्षोऽतीवास्माकं विस्मयावहः कौ-
तुकावहश्चेत्येतदभिज्ञानभूतमभिनन्दनपत्रमदः श्रीमद्भ्यः सबहुमानं समर्प्य-
तेऽस्माभिरिति शम् ॥=॥

सौराश्विनस्य चतुर्विंशतितमे दिने ॥ संवत्-१९४७ । कलिकातारा-
जधान्याम् ।

महामहोपाध्यायविद्यारत्नोपाधिकेन श्रीभुवनमोहनशर्मणा—

महामहोपाध्यायन्यायरत्नोपाधिक श्रीराखालदासदेवशर्मणा—

तर्कवागीशोपाधिक श्रीकामाख्यानाथशर्मणा—

स्मृतिरत्नोपाधिकेन श्रीमधुसूदनशर्मणा—

श्रीउपेन्द्रमोहनशर्मगोस्वामिना—

महामहोपाध्याय श्रीदीनबन्धुदेवशर्मणा—

महामहोपाध्यायन्यायरत्नोपनामकेन श्रीमहेशचन्द्रशर्मणा—सी, आय्.ई.

श्रीगोविंदशास्त्रिणा—

श्रीचन्द्रकान्तशर्मणा—

श्रीसदानन्दमिश्रेण—

श्रीरामेन्द्रन्यायवागीश भट्ट पल्लिनिवासी—

महाराजा बाहादुर ठाकुरोपाधिकसार श्रीयतीन्द्रमोहनशर्मणा—के, सि,
एस्, आई.

राजा श्रीप्यारीमोहनमुखोपाध्याय—सि, एस्, आई.

राजा सार श्रीसौरीन्द्रमोहनठाकुर—सि, आई, इ, इत्यादि—
मुखोपाध्यायोपाधिक श्रीशिवनारायणशर्मा—

श्रीविधुभूषणमुखोपाध्याय श्रीरासविहारीशर्मा—

श्रीमधुसूदनशर्मा स्मृतिरत्नोपाधिक भट्ट पल्लिनिवासी

श्रीहृषीकेशशास्त्री—

विचारत्नोपाधिक श्रीमहेन्द्रनाथशर्मगोस्वामिना—

न्यायरत्नोपाधिक श्रीराजकुमारशर्माणः—

बाबु श्रीदामोदरदासवर्मा—

राजा श्रीराजेन्द्रनारायण देवबहादुर—

राजा श्रीराजेन्द्रलालमित्र—सि, आई, ई, एन्ड एल्ल, एन्, डी.

बाबु श्रीगिरीन्द्रचन्द्रघोषस्य—

बाबु श्रीगिरीश्वन्द्रदास रायबहादुर—

बाबु श्रीरमानाथघोषस्य—

बाबु श्रीनंदलालवसु—

बुन्दीश्वरदत्तमानपत्रम् ।

॥ श्रीहरिः ॥

॥ श्रीमन्महाराजाधिराजमहारावराजेत्यादिपदवीशोभमानैर्बुन्दीश्वर-
श्री १०८ श्रीरघुवीरसिंहवर्मभिर्वितीर्णमभिनन्दनपत्रम् ॥

॥ अयि पञ्चनदीत्युपनामकाः समाजद्वयलब्धभारतमार्तण्डवेदान्तभट्टाचार्येतिविशेषणद्वयाः श्रीगोवर्धनशर्माणो गङ्गलालेतिप्रसिद्धनाम्ना व्यवहिय-
माणाः कार्यप्रसङ्गेनैतद्देशसौभाग्यमाविष्कुर्वतां भवतां यशःपुण्डरीकं बुन्दी-
जनताकर्णावतंसतामयासीत् । अथ तदाकर्णितवद्भिरस्मत्सभ्यैर्वयमपि शताव-
धानादिकौशलसाक्षात्कारोत्सुकचेतसोऽकारिष्महि । तदनु च कोटातः स्वदे-
शोद्देश्यकप्रस्थानानेहसि बुन्दीमासेदिबद्धिर्भवद्भिरस्मदास्थानीमुपेत्य श्रुतच-
रादप्यधिकं कौशलमन्वभाव्यत । तत्र च सर्वेन्द्रियाणि श्रवणैकरूपतां निनी-
षत्सु सभ्येषु संस्कृताद्यनेकभाषाविषयकशताधिकावधाने, प्रच्छकजनोदीरि-
तान्योन्यासम्बद्धार्थकपादत्रयस्य तदभिलषितवर्ण्यविषयैकपादेन श्रुतिरिति स-

मस्यापूरणे, त्वरितं श्लिष्टकाव्यनिर्माणे घटीतुर्यांशकाल एव पञ्चविंशतिश्लोकग्रन्थने, तत्कालनिर्दिष्टयोर्मेघनादकंसवधाख्यानयोः श्लेषेण सत्त्वरं निर्माणे, षड्दर्शिनीतत्त्वप्रदर्शनादौ चानल्पां वैज्ञानिकतां प्रदर्श्य विनयभूम्ना च सा परां कोटिमनायि । ततश्चाऽऽबाल्यादपरिकलितबाह्यदृशामप्येतादृशीमन्तर्दृशमवगत्यातिविस्मयमोदमेदुरमनसो वयमेतदभिनन्दनपत्रं गौरवाभिज्ञानभूतां रजतयष्टिं चार्पयामः ॥ ऊर्जासितसप्तम्यां भौमे संवत् १९५०.

॥ हिन्दीभाषा ॥

श्रीयुत पञ्चनदी गोवर्द्धनजी महाशय, इसदेशके सौभाग्यसे आपका किसी कार्यवश इधर आगमन हुआ, तब आपकी कीर्ति बुन्दीनगरनिवासियोंके कर्णगोचर हुई, और हमभी हमारे सभ्योंके मुखसे आपकी प्रशंसा सुनकर आपके शतावधानादि विलक्षण चमत्कारोंके प्रत्यक्ष देखनेके लिये उत्कण्ठित हुए। तदनन्तर जब आपने कोटानगरसे अपने देशको जाते हुए इस नगरको सुशोभित किया, और हमारी सभामें आगमन किया, तब जैसा आपका बुद्धिकौशल पहले सुना गया था उससे अधिक चमत्कार देखा गया। यहां सभामें जब कि समस्त सभासद अनन्यचित्त होकर आपकी वाणीके सुननेमेंही लगे हुएथे। आपने संस्कृत प्राकृत हिन्दी अरबी आदि कई भाषाओंके विषयमें सौ १०० सेभी अधिक अवधान करना, पूछे हुए परस्पर अनमिल तीनचरणोंकी पूछनेवालेकी इच्छानुसार वर्णनमें एकचरणसे बहुत शीघ्र समस्यापूर्ति करना, १५ पलमें पच्चीस २५ नवीन श्लोक बनाना, खल्पसमयमें दो अर्थवाले ५ श्लोकोंकी रचना करना, तत्कालमें पूछी हुई मेघनाद और कंसके बधकी कथाओंका श्लेष करके रचना करना, छहों दर्शनशास्त्रोंके मतोंको स्पष्ट रूपसे दिखलाना इत्यादि विषयोंमें अधिक कौशल प्रकट किया, और इतनी विद्वत्ता होनेपरभी आपकी लोकोत्तर नम्रता देख कर हमको अधिक प्रसन्नता हुई, इसलिये हम प्रसन्नतापूर्वक आपको यह अभिनन्दनपत्र और चांदीकी छड़ी देतेहैं। कार्तिक कृष्ण सप्तमी भौमवार संवत् १९५०.

नसीराबाद सनातनधर्मसभा मानपत्र:

विदित हो कि, इस नगरके निवासियोंकी अत्यंत अभिलाषा तथा भक्ति देखकर यहांकी सनातनधर्मसभाने श्रीमान् महाराजाधिराज श्रीमान् भारतमार्तण्ड पण्डितवर श्रीयुत १०८ श्रीगङ्गलालजी महाराजको निमन्त्रणपत्र भेजा था, और एक सभ्यजनको श्रीमान्की सेवामें प्रेरित किया तो श्रीमान्ने उक्तनिमन्त्रणको ग्रहण किया, और ता. २८ मई सन् १८९५ की संध्याकी रेलमें पधारके इस अपवित्रभूमिको पवित्र किया। स्टेशनपर नगरवासी अनुमान् एकसौबडे २ रईस श्रीमान्के स्वागतको गये थे। बहांसे चौपैया बग्गीमें श्रीमान्को बिराजमान् करके शहरमें लाये और उसी दिवस संध्याको श्रीबिहारीजीके मन्दिरमें जो बहुत बड़ा है सभा हुई. श्रोतागणोंसे मन्दिर पूरित होगया था, श्रीमान्ने धर्म विषयपर वो अपूर्व व्याख्यानदिया कि जैसा आजतक हमलोगोंने कभी नहीं सुना था। दूसरे दिन सरकारी बागमें सभा हुई जिससे बडे २ अंग्रेज महाशय यथा जनरल, कर्नल, केप्टन, और लेफ्टिनेन्ट साहिब बहादुर और मौलवी मुसलमान् और नगरके सैंकड़ों धर्माबलम्बी और अजमेरके बडे २ नामधारी आर्य्य-समाजी पधारे थे। प्रथम जर्मन, फ्रांस, अंगरेजी, संस्कृत, नागरी, मरहटी आदि अनेक भाषाओंमें अवधान हुआ, जिसको सुनकर लोग अचंभेमें आगये। अंग्रेज महाशय तालीबजाते २ और वाह २ कहते थकगये और नगरवासियोंके आनन्दका तो पारावार नहीं था। श्रीमान्की स्मरणशक्तिकी प्रशंसा जहांतक की जाय थोड़ी है। जनरलसाहिब तथा मेजिस्ट्रेट साहिबोंने बडे उत्तम २ प्रशंसापत्र श्रीमान्जीको निवेदन किये हैं। तत्पश्चात् मूर्तिमंडन, श्राद्धतर्पण, तथा तीर्थस्नानपर अति आश्चर्य्ययुक्त व्याख्यान दिये। व्याख्यान क्याथे मानों हमलोगोंके हृदयमें अमृतरूपी वरषा करतेथे। व्याख्या-नूके पश्चात् श्रीमान्ने फर्माया कि, यदि किसीको कुछ शंका होवे तो प्रश्न करे, परन्तु किसीने भी कुछ नहीं पूछा। तत्पश्चात् सभा विसर्जन हुई। हम

सहृदय निवेदन करते हैं कि, हमने आजतक ऐसा न तो अपूर्व व्याख्यान सुना था और न ऐसी स्मरणशक्ति किसीमें देखी थी। आप इससमय इस कलिकालमें धर्मके बड़े रक्षक हैं। आपका आह्विकर्म देखकर हम चकित हो रहे हैं। आपकी स्मरणशक्ति और व्याख्यान देनेकी शक्ति अपूर्व है। अब इस पत्रको पूर्ण करके श्रीमान्से निवेदन करते हैं कि। यहांकी सनातन धर्मसभापर पूर्ण कृपादृष्टि बनी रहें ॥ शुभम् ॥

मिती आषाढ कृष्ण दशमी
सम्बत् १९५२ ता. २७
जून सन् १८९५ चंद्रवार
सनातन धर्मसभा नसी-
रावाद (राजपूताना).

}

भवानीप्रसाद प्रधानमंत्री छागालालमंत्री

शाहपुरस्थ मानपत्रम्.

॥ श्रीरामजी ॥

॥ श्रीमान् भारतमार्तंडधर्मप्रभाकरवेदान्तभट्टाचार्य आशुक्वीश्वरभट्टजीमहाराजश्री ५ श्रीपंचनदीगढ़लालजीमहाराजकी सेवामें

हम सर्व सनातनधर्मावलम्बी शाहपुरानिवासी अत्यंतहर्ष और विनयपूर्वक आप श्रीमान्का धन्यवाद करते हैं और अपने मनका वृत्तान्त प्रगट करते हैं कि। आप श्रीमान्के यहां पेधारनेसे और हम सबको धर्मोपदेश करनेसे जो आनंद और उपकार धर्मके विषयमें आप श्रीमान्से हमको हुवा है उसके लिये जितना धन्यवाद और प्रशंसा आप श्रीमान्की हम करें बहुत थोड़ी है। विशेषकरके हम इसके लिये आप श्रीमान्का जियाद-हतर धन्यवाद करते हैं कि हमारे लिये आप श्रीमान्ने परिश्रम उठाकर यहां पधारके हम सबकी इस कलियुगमें अन्यधर्मोंसे ग्रसित हुआंकी रक्षा की और जो संशय नवीन प्रचलित धर्मोंसे हमलोगोंके मनमें अल्प कालसे प्राप्त होनेलगेथे सर्व आप श्रीमान्ने मिटाये। मानो हमारे धर्मरूपी

जहाज डूबते हुयेको आप श्रीमान्ने उभारा । जिसके पटलेमें सर्वशक्तिमान् सर्वज्ञ सर्वव्यापी घटघट अंतर्यामी श्रीगोवर्धनधारीसे आपश्रीमान्के लिये हम सब सच्चीभक्ति और प्रेमके साथ प्रार्थना करते हैं कि आप श्रीमान् महात्माको चिरकालतक इस संसारमें विद्यमान रखकर सब प्रकार धर्मके विषयमें आप श्रीमान्को दिग्विजय करे कि जिससे सनातन-धर्मकी प्रतिदिन उन्नति होवै । शुभ मिति पौष कृष्णा ३ सं १९४९.

भोलानाथदीवानाश्यास्त साहपुरा

लालाबीहारीलाल

रहाफुलचंदचोरज

द. पं. श्रीकृष्ण

द० मांगीलालतोस्णीवाल

द० परवावहजरीसा

द. जगानाथव्यासका

हस्ताक्षरफोजमलवीराणी

दा. छोटेलालपंचोली

दा. रमनाथचेचाणीका

दा. मगनीरामतोसणीवालक.

द. रामवीलाससारङ्गका

द. रामचंदरेगीया

द. जीवणरामबेटङ्गका

दसकतसोबगसलुफादार

द. बुलीरामप्रगदपाचका

दा. रुगनाथकोठारी

द. व्यासमाधालाल

द. सिंहवीकिसनसिंह

द. बुलमलनाहार

द. बदरीलालमुदङ्गा

द. व्यासददमतका

द. भोमसिंगका

द. व्यासफलतेलाल

द. ह्यताअमरसीध

द. हजरीमन्नवीप्रजी

द. रहाजगननाथतोरणीवाल

हस्ताक्षरकृष्णलालकायस्थवाल

द. रहाएकलीगदासतोरणीवाल

द. बकः बरजरानीत्सहानवाल

द. रामरतनाधनगरप्रव

द. हरालजीपनालालजी

द. श्योदानसिंहबुलजी

श्रीगङ्गजीमहाराजानां वंशवृक्षः ।

एतेषां श्रीमतां पंडितानां वंशपादपस्त्वेवं विद्यते । तत्रत्याःपुरुषास्तु महाविद्वांसःतथा यज्ञकरणेन महाश्रोत्रियाश्चाभवन् । तत्रत्यमूलपुरुषस्तु श्री-गोविंदशर्मासीत् । तस्य पुत्रस्त्वाल्लादभट्टशर्मा बभूव । सच देवकाबेट-

जीनाम्नीं कन्यकां परिणिनाय । साच देवकाबेटजी श्रीविठ्ठलनाथजीमहारा-
जस्य चतुर्थी कन्यासीत् । श्रीविठ्ठलनाथजीमहाराजस्तु श्रीमतो वन्धवतारस्य
वल्लभाचार्यस्य पुत्र आसीत् । आल्हादभट्टस्य पुत्रः कृष्णरायजीशर्मा । कृष्ण-
रायजीशर्मणः पुत्रो नरसिंहजीशर्मा । तस्य पुत्रो माधवजीशर्मा । तस्य
पुत्रो मधुसूदनजीशर्मा । तेन मधुसूदनजीशर्मणा तंजावरेश्वरेण नृपतिना पौ-
रोहित्यायामंत्रणं दत्तम् तत्साहाय्येन ततः यज्ञादिकं च राजसकाशात् कारित-
म् । तस्य मधुसूदनजीशर्मणः पुत्रो मदनगोपालजीशर्मा बभूव । तस्य पुत्रो-
ऽनिरुद्धजीशर्मा । तस्य द्वौ पुत्रौ एको रघुनाथः अन्यो ब्रजनाथः । तन्मध्ये ब्रज-
नाथस्य पुत्रो मुरलीभट्टजीशर्मा । तस्य पुत्रो गोपीनाथजीशर्मा । तस्य पुत्रो
घनश्यामजीशर्मा । तस्य पुत्रः श्रीगोवर्धनशर्मा (प्रसिद्धनामपंडितगडूलाले-
ति) बभूव । तेषां पंडितानां वृद्धप्रपितामहस्य बंधुस्तु रघुनाथशर्मासीत् ।
तस्य पुत्रः पुरुषोत्तमजीशर्मा । तस्य द्वौ पुत्रौ बालमुकुंदः दामोदरजीशर्मा
चेति । बालमुकुंदस्य पुत्रो रघुनाथभट्टजीशर्मा । तस्य पुत्रो द्वारकानाथशर्मा ।
तस्य पुत्रो दामोदरलालशर्मा । तस्य पुत्रो मन्वालालशर्मा । ते तु मन्वालाल-
शर्माणोऽधुना विद्यमानाः संति । तैरेव श्रीपंडितानामौर्ध्वदेहिकं सर्वं कार्यं
कृतमस्ति । पंचनदीत्यस्याधुना (तीरुपादि) इतिप्रसिद्धं नाम विद्यते ।
तत्र तंजावरनगरसमीपे पंचक्रोशपरिमिते स्थाने विद्यते । तत्र कावेरीम-
हानद्याः पंचावृत्तयः संजाताः संति । अतएव पंचनदीत्युपाहृता जाता । य-
ज्ञादिषु कृतेषु प्रसन्नेन राज्ञा द्रव्यं दातुमारब्धम् । तथापि तेन पुरोहि-
तेन मया राजप्रतिग्रहो न क्रियते तस्मान्मयाप्येको यज्ञः कर्तव्योऽस्ति ।
स तु यज्ञो द्रव्यं विना न स्यात्तदर्थं द्रव्यं दातव्यमित्युक्तम् । पश्चाद्यज्ञसमये
लक्षत्रयपरिमितं द्रव्यं राज्ञा दत्तम् । तद्रक्षणार्थं मया भवता सह किंचि-
त्सैन्यं दीयत इति राज्ञोक्ते सति तेन पुरोहितेन रक्षणार्थं सैन्यं मास्त्वित्यु-
क्तम् । पश्चादयं पुरोहितः कथं रक्षणं कुर्यादिति परीक्षार्थं राज्ञा स्तेयकरणार्थं
स्वयं सेवकाः प्रेषिताः । तथापि पुरोहितेन स्वमंत्रसामर्थ्येन सैन्यानां मध्ये

केषांचिच्छरीरेषु षट्षट् प्रहाराः कृताः इति ज्ञात्वा शेषाः सैनिकाः पलाय्य राज्ञः समीपे समाजग्मुः । पश्चाद्राजा स्वयं गत्वा ममापराधः क्षम्यतामित्यु-
त्त्वा पुनरपि लक्षत्रयं दत्तवान् । ततः स पुरोहितः तद्व्यं गृहीत्वा मथुरानि-
कटे परमपवित्रे स्थाने (कामवनाख्ये) गत्वा तत्र यथाविधि यज्ञं चकार ।
तत्र यज्ञे तस्य सर्वस्य वित्तस्य वितरणं कृतम् । तत्र लोभो न कृतस्तेन तस्य
वंशे नररत्नान्युत्पद्यंत इत्यलम् । एतेषां वंशस्य पंचनदीत्युपाहृता विद्यते । तत्र
प्रमाणं तु श्रीमद्भागवते एकादशस्कंधे पंचमाध्याये श्लोकाः संति ते यथा—

कृतादिषु प्रजा राजन् कलाविच्छंति संभवम् ।

कलौ खलु भविष्यंति नारायणपरायणाः ॥

क्वचित् क्वचिन्महाराज द्रविडेषु च भूरिशः ।

ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमाला पयस्विनी ।

कावेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी ॥

श्रीपंडितानां वंशस्य पंचनदीत्युपाहृता बभूव । सा च पंचानां नदीनां
यत्र समागमः आसीत्तत्रत्यदेशे निवासकरणेनैवासीत् ।

पंडितगङ्गालालाजीनां मूलपुरुषाणामितिहासः ।

पंचनदक्षेत्रस्य यो राजासीत् तस्य पुरोहितो दानाध्यक्षश्च पंचनदी-
रामैय्याशर्मा बभूव । तस्य पुत्रोऽल्लडभट्टशर्माऽभवत् । स तु वेदे शास्त्रे चोभ-
यत्रातीव प्रवीण आसीत् । तस्यात्यंतं विद्याचातुर्यं पर्यालोच्य श्रीगोस्वामिम-
हाराजास्तान् प्रत्यात्मना सहानेतुमाग्रहमकुर्वन् । तदा ते राजकीयं पौरोहित्यं
दानाध्यक्षत्वं च स्वपितृव्याय समर्प्य स्वयं श्रीगोपाललालजी स्वस्य कुलदैवतं
तथा स्वमातरं च सह गृहीत्वा गोस्वामिमहाराजैः सहात्रागमन् । ततस्तेषां बु-
द्धिकौशल्यं भक्तिं च समालोच्य श्रीमहाराजाः स्वकीयां कनीयसीं कन्यां
तेभ्यो ददुः । तस्या देवकाबेटीनाभ्याः जन्म सप्तभूमिरसचंद्रमिते १६१७
विक्रमाब्दे वैशाखवदि एकादश्यामासीत् । सविवाहस्तु वह्निद्विरसभूमिते
१६२३ विक्रमाब्दे संजातः । पश्चात् स्वामिरसविधुमिते १६३० विक्र-
माब्दे कार्तिकवदि चतुर्थ्यां चंद्रवासरे तेषां पुत्रो नारायणभट्टशर्मा बभूव ।
ततो नेत्रामिशालभूमिते १६३२ श्रावणशुदि तृतीयायां द्वितीयः पुत्रः

कृष्णभट्टशर्माऽभवत् । ततो बाणवहिरसभूमिते १६३५ विक्रमाब्दे माघवदि षष्ठ्यां तृतीयः पुत्रोऽनिरुद्धभट्टशर्मा बभूव । अनंतरं वस्त्रमिरस भूमिते १६३८ विक्रमाब्दे माघशुदि पंचम्यां जगन्नाथभट्टशर्मा पुत्रो बभूव ॥ पंडितास्तु सोमयागं किसनगढस्य महाराजेन नृपेणाऽकारयन् । यतः स राजा वैष्णव आसीत् । अत एव वैष्णवसंप्रदायस्य वेत्तारः पंडिता एव विद्यते नान्ये संतीति विचार्य तान् प्रत्याहूय यज्ञं कृतवान् । तदानीं श्रीनाथनिवासि टीकेतसंज्ञकाः श्रीगोवर्धनमहाराजा अपि यज्ञे गतवन्त आसन् । यतस्ते वैष्णवानां मुख्याचार्याः संतीति कृत्वा नृपेण तेषामाह्वानं कृतमासीत् । अस्मिन्सोमयागे तु प्रत्यक्षपशूनां हिंसा जाता । तदानीं वैष्णवैस्तथान्यैर्महाराजैरेवमेवचाहिंसापरमो धर्म इत्यक्षरशः पालयद्विजैर्नैश्च पशुहिंसा न विधेयेति हेतुना महाप्रयत्नः कृत आसीत् । परंतु सकामयज्ञे नृपस्य चित्तमासक्तं बभूव । स तु यज्ञः पुत्रकामेन नृपेण समारब्धोऽभवत् । यथापूर्वं सार्वभौमदशरथनृपतिना पुत्रकामेन सता यज्ञः कृतो बभूव । तदनुसारेण च तस्य श्रीरामादयश्चत्वारः पुत्राः संजाताः । तथानेन श्रीयुवानसिंहेन नृपतिना सोमयज्ञः कृतः । पश्चात्तन्मनोरथपूरणमपि प्रसन्नेन श्रीयज्ञनारायणेन कृतम् । अतएव पूर्वोक्तेन श्रीयुवानसिंहेन स्वपुत्रस्य यज्ञनारायण इति नाम कृतम् । अस्मिन् यज्ञकरणे प्राधान्यं श्रीपंडितानामासीत् । तान् प्रति बहुमिलोकैस्त्रास उदपादि । तथापि पंडितानां धर्मे त्वेक एव निश्चयोऽभवत् । तेचावदन् यदि नृपो हिंसां न कुर्यात् तथा क्रियताम्-वयं तु कारयितारः स्मः । अस्माभिस्तु याजनं क्रियते । यतः श्रीगीतायामुक्तमस्ति “ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ” इति श्रीभगवदाज्ञा विद्यते । शास्त्रं चैव-मस्ति “हिंसा त्ववैदिकी यातु तयानर्थो ध्रुवं भवेत् । वेदोक्तया हिंसया तु नैवानर्थः कथंचन” । किंच साक्षाद्वेदः “अग्नीषोमीयं पशुमालभेत” इत्येवं प्रतिपादयति । वैदिकसंस्कारेण कृता हिंसा तु हिंसा नैव भवति । अर्थात् तया हिंसया पापं न संभवति । किंच सकामकर्मणि सांगे जाते सति तदनुरूपं फलं भवतीति नियमोऽस्ति । यद्यपि सकामकर्मणः परिणामो निष्कामकर्मवत् सुखदायको न भवति तथाप्यधिकारिभेदेन सकामनिष्कामकर्मणां व्यव-

स्था वर्तते । अत एव यस्याल्पसुखेच्छा भवेत् तेन तदर्थं तत्प्रापकं कर्मानुष्ठानं कर्तव्यं । तत्र शास्त्रस्याज्ञा विद्यते । एवंरीत्या पुरातना बहवो राजानो यज्ञादिकं कृत्वा स्वमनोरथं संपादयामासुः । तस्माज्जनानामन्येषां कतीनां वैष्णवानां चाग्रहे किमपि चित्तमदत्वा केवलशास्त्रावलम्बनमेव श्रेयस्कारकमिति पंडितानां दृढनिश्चय आसीत् । एवंरीत्या धर्माग्रहे तेषां द्रव्यहानिर्बहुवारं जातासीत् । तथापि अर्थकामाभ्यां श्रेष्ठः धर्म इति शास्त्रवचनमेव तैः स्वीकृतम् । यतः “धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते” इति शास्त्राज्ञैव मुख्या । तदग्रे त्वैहिकसुखसाधनं द्रव्यं तुच्छतरमिति ते मन्यन्तेस्मेति शम् ।

रजपुतानास्थ “भणाय” नामकसंस्थानाधिपतिना नृपालेन त्वेतेषां सदाचरणशीलतापद्यपि सत्यवादिताद्यनेकसज्जनगुणान् पर्यालोच्य पुरातनवसिष्ठादिमहर्षिसमानगुणतां च परीक्ष्य स्वकीयेल्पेऽपि राज्ये प्रधानादिमंडलमध्ये “महर्षिरिति” पदवी दत्ता । किंच स्वकीये संस्थाने पंडितानां हस्तेन “आर्यसुधर्मोदयसभा” एतन्नाम्नी सभा संस्थापिता । स्वस्य कोशस्याल्पत्वेऽपि तत्सकाशात् प्रतिवर्षं शतमुद्रिकावितरणं श्रीपंडितानां साहाय्यार्थं जीवितावधि प्रेषितमासीत् । इयमेव नाम गुणपरीक्षा । अन्यथा कोटीशैरप्यन्यैर्नृपैः किमप्येतादृशं वर्षासनं नैव प्रप्तमासीत् । मुंबापुरीस्थक्षत्रियकुलोत्तंसेन श्रेष्ठिचतुर्भुजमुरारजीसंज्ञकेन श्रीमद्भगवद्गीतोक्तेन “दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम्” स्वस्यक्षत्रियत्वज्ञापकौदार्येण प्रतिमासं श्रीपंडितेभ्यः शतमुद्रिकादानं कृतमासीत् । परंतु तत्रायं नियमः । यत्पंडितैर्यावत्पर्यंतं मुंबापुर्यां वासः क्रियते । अर्थात् परदेशगमने तस्य मासिकशतस्य प्रतिबंधः । अनेनत्वेवं सिद्धम् । यदन्ये बहवो धनिकाः संति । तथापि तन्मध्ये केनाप्येवं रीत्यागुणपरीक्षणं कृत्वा पंडितानां साहाय्यंनैवाकारि । श्रीमतां पंडितानां गोलोकवासस्तु श्रीभावनगरे जातस्तच्छ्रुत्वाऽत्रत्यवणिककुलभूषणेन श्रेष्ठिना देवकर्णनानजीसंज्ञकेन तत्कालमेव विद्युद्यंत्रद्वारा श्रीपंडितानां सहधर्मचारिण्यै विज्ञापितम् । यत्प्रतिमासं पंचाशन्मुद्रिकात्मकं मासिकं यावज्जीवमहं ददामीति । पश्चात् पंडितविरहासहिष्णुतया तत्सहधर्मचारिण्याऽपि गोलोकवासस्तु द्वित्रैर्दिनैः कृतः । ततः पंडितानामेकं कन्यापत्यमवशिष्टमासीत् ।

तदानीं भावनगरनृपतिना भावसिंहनामकेन कन्याया विवाहावधि प्रतिमासं पंचविंशतिमुद्रात्मकं मासिकं दत्तमासीत् । ततस्तत्कन्यापत्यमपि कतिपयैर्मासैर्गोलोकवासि बभूव । पश्चात्पूर्वोक्तनृपतिभिर्गृहस्थैश्च स्वकीयं प्रतिज्ञातं मासिकं नैव दत्तमिति तु न्याय्यमेवास्ति । तथाप्येतेषां मातृचरणानां श्री-भगवत्सेवार्थं श्रीभगवन्मंदिरं विद्यते । तत्तु मातृरूपमस्ति । एतेषां पितृभिर्महता प्रयासेन संपादितानां पुस्तकानां संग्रहोऽस्ति । श्रीपंडितैः स्वयमेव संस्थापिता विद्यालक्ष्मीनाम्नी पाठशाला विद्यते । एवं रीत्या तिस्रः संस्थाः संति । तत्र तु यत्किमपि गृहस्थैरुदारमनोभिर्दीयते । तस्योपयोगस्तु सत्कार्ये एव भवति यतः प्रदत्तस्य वित्तस्य विद्यायां भगवत्सेवायां पुस्तकवाचने च भवतीति कृत्वा तिसृषु संस्थासु मध्ये यत्र कुत्रापि विनियोगश्चेत् स महापुण्यप्रदो भवतीति स्फुटतरमेवास्ति । तद्विषये लेखनापेक्षया प्रत्यक्षानुभवतया सिद्धमेवास्ति । एतल्लेखस्याधस्तात् आगाशे गणेशशर्मणा रचिता “श्रीपंडित-गङ्गालालप्रशस्तिः” एतन्नाम्ना पंचविंशतिश्लोकास्तु विरहगुणद्योतकाः संति । स आगाशे गणेशशर्मा तु धूल्याख्यनगरे आङ्गुपाठशालायां मुख्याध्यापक आसीत् । यदा पंडिताः पुण्यपत्तनेऽगमन् तदा त्वागाशे गणेशशर्मा डेक्कनकालेजमध्येऽध्ययनमकरोत् । तस्मिन्कालेजे त्वेकं नाटकं समारब्धमासीत् । तत्र चारुदत्तस्य यो मैत्रेयस्तस्य भूमिकां समनुप्राप्नोत् । अत एवागाशे गणेशशर्मा यदा यदा पंडितैः सह संगतोऽभूत् । तदा तदा परिहासपूर्वं भवान् मैत्रेय इति स्मरणमकारि ।

श्रीपंडितानां शिष्यैस्तथा प्रशिष्यैः कृतानां विरहालापनश्लोकानां स्थापनं तु तत्तन्नामनिर्देशपूर्वकमधस्तात्कृतमस्ति । तथा कविः काव्यरत्नाकरश्चेति पदवीद्वयधारिणामथुरावास्तव्यभट्टश्रीबलभद्रशर्मणा तु चत्वारः श्लोकाः कृताः संति । पंडितरमानाथभट्टशर्मणा द्वौ श्लोकौ निर्मितौ । श्रीपंडितानां शिष्येण शीघ्रकविपदवीधारिणा भट्टनंदकिशोरशर्मणा त्वेकः श्लोको निरमायि । तथैवान्येन शिष्येण शास्त्रीमाधवजीगोपालजीशर्मणाप्येकः श्लोकोव्यरचि । एतत्सर्वमधस्ताल्लिखितं विद्यते ।

श्रीपंडितानां सर्वासां पदवीनां संपादनविचारेण प्रायशस्तेषां जीवनचरितं समागतमेवेति प्रतिभाति । परं त्विदं तु तेषां यौवनावस्थापन्नानां नाम

विंशतिवर्षमारभ्य यावज्जीवं जीवनचरितं विद्यते । तस्मात् बाल्याव-
स्थायां यत् बुद्धिकौशल्यमध्ययनसमये यदलौकिकमवधारणं तथानेकमति-
वैचित्र्यं जातं भवेत् । तत्सर्वं ममाज्ञातं विद्यते । किंच पंडितसमवयस्कैः
कैश्चिदपि मद्यं तदानींतनं चरितं न निवेदितम् । तस्मान्मयातीवाल्पं जीव-
नचरितं यावज्ज्ञानं लिखितमस्ति अतएवैतस्य “लघुजीवनचरितम्” इति
नाम रक्षितमस्ति । यदा च सर्वं महत् जीवनचरितमितस्ततो लभ्येत ।
तदा तदपि लेखनीयं भवेदिति शम् ।

पुण्यपत्तननिवासी

लेखको वले विष्णवाचार्यशर्मा.

श्रीमत्पंडितगङ्गूलालप्रशस्तिः

श्रीमद्गङ्गूलाल आसीन्न कस्य बन्धः काव्यास्वादलुब्धस्य पुंसः ।

शास्त्राचार्यः कोऽपि धर्मे विनेता किं किं नासीत्पुण्यराशिः स मूर्तः ॥ १ ॥

संगीतस्य प्राप्य हृद्यं तदङ्गं तेनाभ्यस्तं कालमानं मृदङ्गः ।

ताले ताले मूर्च्छनाः स्युः कियत्यो वक्तुं शक्तो वाद्यवित्कोऽपि लोके ॥ २ ॥

ज्योतिःशास्त्रं ग्रन्थतोऽधीत्य तेन दैवज्ञानां प्राप्तमग्रेसरत्वम् ।

श्रौते चासील्लब्धवर्णः किमन्यच्छ्रोत्रग्राह्यं तस्य नासीदविन्नम् ॥ ३ ॥

मर्त्ये लोके कोऽप्ययं ब्रह्मवादी पूर्वाचार्यः कौतुकेनावतीर्णः ।

पापं द्रष्टुं दुःसहं चिन्तयित्वा दृष्ट्या हीनोऽयापयत्स्वीयमायुः ॥ ४ ॥

मोहस्थानैः पापबीजैः प्रभूतैः कष्टं क्लिष्टं जन्म मानुष्यकेऽस्मिन् ।

माभूत्पातः संसृतावित्यनेन चक्षुर्वर्जं जीवितं स्वीकृतं नु ॥ ५ ॥

हृत्वा दृष्टिं तत्स्थले तैलबुद्धिं दत्त्वाऽनृप्यं किंनु यातो विरिञ्चिः ।

श्रोत्रप्राप्तं तत्कथं वज्रटङ्कैर्निम्नोत्कीर्णं तस्य हृत्पट्टिकायाम् ॥ ६ ॥

अन्धा नूनं लक्षशः सन्ति लोके यष्टिं धृत्वा प्रस्खलन्तश्चलन्ति ।

स्पर्शं स्पर्शं जानते वस्तु किञ्चित् प्रज्ञाचक्षुर्लालजीरेक एव ॥ ७ ॥

चक्षुष्मन्तः पापठन्त्यक्षराणि दर्शं दर्शं तान्यहो विस्मरन्ति ।

अन्धो हीनः साधनैरप्यभिज्ञो गङ्गूलालः कोऽपि तत्रापवादः ॥ ८ ॥

दुर्बोधानि प्रायशः पाठितानि केनास्यासंस्तानि षड्दर्शनानि ।

केनास्यासीत्काव्यबीजं हृदिस्थं गाढप्रेम्णा प्रोक्षितं पोषितं च ॥ ९ ॥

आसीन्मुख्यो यज्ञकल्पे सदस्यः पुण्यग्रामे श्रौतपारंगतोऽसौ ।
 आसं धन्यस्तर्हि तद्दर्शनेन याता अब्दाः पञ्चपञ्चा इदानीम् ॥ १० ॥
 तस्मिन्काले नैकशो दर्शनाय यातो मित्रैः सार्थमस्याश्रमाय ।
 दृष्टोऽपूर्वस्तस्य बुद्धिप्रभावः कालो यातस्तत्स्मृतिर्नैव याता ॥ ११ ॥
 मैत्रेयो यश्चारुदत्तस्य मित्रं भूतिं तस्य प्राप्तवानेकदाहम् ।
 दत्ताऽऽह मे सा परीहासपूर्वं तां तं चाहं सास्त्रमद्य स्मरामि ॥ १२ ॥
 योयः श्लोको रङ्गभूमौ मयोक्तस्तंतं प्रेम्णा मामनुव्याजहार ।
 यत्सौरस्यं नाट्यबन्धे च तस्मिन् तन्मुद्रायामुल्लसद्दृश्यते स्म ॥ १३ ॥
 पश्यामीव व्याघ्रचर्मासनस्थं संध्यायन्तं रक्तकौशेयवस्त्रम् ।
 स्निग्धैः शिष्यैः सेवितं सूक्ष्मदेहं श्रीमद्गङ्गलालमद्यापि किंनु ॥ १४ ॥
 यो यो यातो दर्शनायास्य सूरैः शिष्यैरूचे स्वागतं तस्य तस्य ।
 श्रुत्वा तेषां संस्कृतोक्तिं बहूनां श्रीवाल्मीकेः स्मारितोन्वाश्रमस्य ॥ १५ ॥
 चित्रालापान्शास्त्रवादानुताहो काव्यं नव्यं स्वादु किंवा पुराणम् ।
 भक्त्याऽश्रौषं विस्मयाविष्टचेता गोष्ठीसौख्यं तत्तदद्य स्मरामि ॥ १६ ॥
 व्याख्यातारो दर्शनानां भवेयुर्नेदृग्दृष्टा कुत्रचित् काव्यशक्तिः ।
 श्लेषः किंवा क्लिष्टशब्दा समस्या या या पृच्छा पूरिता तेन सद्यः ॥ १७ ॥
 जातो यावन्नैव चक्षुर्निमेषः पद्यं हृद्यं तेन तावन्निबद्धम् ।
 तत्तत्पत्रे शीघ्रमारोपयन्ती कामं क्लिष्टा लेखनी वर्णचञ्चोः ॥ १८ ॥
 यद्यत्पद्यं लेखितुं नावकाशः क्लृप्तं तस्य प्रातिनिध्ये नवीनम् ।
 मुक्तामालासन्निभाऽनन्तराला नासीत्तुष्ट्यै कस्य सा पद्यधारा ॥ १९ ॥
 यावच्चित्ते चिन्तितः पद्यबन्धस्तावद्वत्तं यौगपद्येन तेन ।
 नानाकर्मव्यापृतौ भाषणे च वाद्ये गीते क्रीडने चावधानम् ॥ २० ॥
 प्रायः षण्णां दर्शनानां प्रवक्ता नैवेदानीं दृश्यते पुण्यभूमौ ।
 विद्वद्रत्नं लालजीतुल्यमद्य कुत्रासाद्यं भूतधात्र्यां विशुद्धम् ॥ २१ ॥
 धर्म्ये कार्येऽध्यापने शास्त्रचर्चाकाव्यग्रन्थप्रेक्षणादिक्रियासु ।
 आयुर्नीतं पुण्यमार्गेण येन गङ्गलालः सोऽद्य नामावशेषः ॥ २२ ॥
 एतत्तुल्यः कोऽनु भव्यः कदा वा कस्यां भूमौ पापजुष्टे युगेऽस्मिन् ।
 यूरोपीयग्रन्थजिज्ञासयाऽमी आर्यमन्याः संस्कृतं नाद्रियन्ते ॥ २३ ॥

मयि स्नेहो भूयान् स्वजन इव तस्याभवदथो

न जातो दुर्देवात् कचन सहवासः पुनरपि ।

यथा तस्य प्रेम्णः स्मरणमवशिष्टं मनसि मे

तथा कीर्तिस्तस्य स्फुरति वसुधायां शिखरिणी ॥ २४ ॥

मैत्रेयस्य कृतिर्मुदे दिविषदस्तस्यास्तु शान्तात्मनः

प्रीतिः सैव कदापि या स्वविषयान्नापेक्षते निष्कृतिम् ।

स्मर्तव्योपकृतिस्तथापि सुहृदः सेयं प्रशस्तिः कृता

यस्यासीद्विदुषां सभासु सुचिरं शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २५ ॥

आगाशे गणेशशर्मा.

॥ श्रीशः शरणम् ॥

द्रागुत्सार्य तमांसि लोकमखिलं सद्यः प्रसाद्य स्वयं

प्रोलास्याऽपि दिगन्तराणि बहलैरेभिः प्रतापोत्करैः ।

संस्थाप्यात्र यशैःशरीरममरं सद्भारतस्याऽधुना

मार्तण्डो द्यवि पण्डितो विजयते गोवर्धनाख्यः कविः ॥ १ ॥

यः शास्त्राणि पितुर्दिनैः कतिपयैरन्धोऽपि सन्नाददे

स्वाचार्यव्रजवल्लभेशकृपया बाल्ये वयस्याशु च ।

स्वीकृत्याऽपि सतां मतं मतमसद्येनाऽत्र निःशेषितं

चक्रे किञ्च बुधद्विपेषु ललितं शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २ ॥

यत्पाण्डित्यकथाकुतूहलवशा वाराणसीपण्डिता ।

दृष्ट्वैन्द्रीमतिशायिनीं परिषदं सुस्वागतं चास्य तत् ।

काव्येऽमानुषशक्तिमेतदधिकां शास्त्रेषु किञ्चाऽद्भुतां ।

नैतेनैव विसिसिरे किमधिकं दन्तैस्तृणं विन्यधुः ॥ ३ ॥

माध्वीकपुण्ड्रकाणां मृद्वीकामधुसिताऽमृतझरीणाम् ।

अधरीकृतमाधुर्यः स जयति धुर्यः सैतां सदसि ॥ ४ ॥

विद्वद्गणविधेयमथुरावास्तव्यमद्वश्रीबलभद्रशर्मा

कविः काव्यरत्नाकरश्च ।

१ पक्षे अज्ञानानि । २ सूर्यपक्षे प्रतापेनोत्कृष्टश्च ये करा इति, पक्षे प्रतापराशिभिः ।

३ दानादिप्रभवा कीर्तिः शौर्यादिप्रभवं यश इत्युक्तेस्तमसामुभयोर्नाशकत्वाच्छौर्योद्भवं यशो द्वयोरपीत्यभिप्रायः । ४ देवानामित्यर्थः ।

॥ श्रीकृष्णः शरणम् ॥

विहायास्मानन्धे तमसि दिवि यात्रामकृत य-
त्सहस्रांशुर्देवादिति हि नितरां व्याकुलयति ।

ततोऽप्येतत्कष्टं निशि पुनरिमे द्योतचपलाः

प्रगल्भन्ते स्वैरं वियति बत खद्योतहतकाः ॥ १ ॥

वंशेनोन्नतिशालिना गुणगणैरन्तश्चमत्कारिभिः

काव्यैर्भव्यतमैः परोपकृतिभिः कृत्येन वृत्तेन च ।

अन्विष्टेप्यखिले त्रिविष्टपतले नो लभ्यते यत्समः

स श्रीभारतभूमिवासरमणिः कासां गिरां गोचरः ॥ २ ॥ .

(विदुषामनुचरो रमानाथभट्टः)

विरहविलापः ।

अवष्टम्भस्तम्भो जगति मुकृतस्याद्य पतितो

गतोऽस्तं मार्तण्डोऽन्तरतिमिरविध्वंसनकरः ॥

निमग्नाभून्नौका भवजलनिधेः पारकरणी-

त्यनर्थाः केनाऽसन्नहह दिवमाप्ते मम गुरौ ॥ १ ॥

शीघ्रकविशास्त्री नंदकिशोर.

हा तैलंगकुलावतंस कविताकांता भवन्तं विना

शोचन्ती विनिहन्ति हंत हृदयं निःश्वासमामुंचति ॥

ध्यायन्ती भवदंघ्रियुग्मकमलं लोकान् गदन्ती पुनः

श्रीगोवर्धनधामनामरहितं निर्वीरमुर्वीतलम् ॥ २ ॥

शास्त्री माधवजी गोपालजी ।

શેઠ માવજી માધવજી દુવારકાદાસ.

જન્મ-સં ૧૯૧૭. વૈકુંઠવાસ સં ૧૯૫૩ શ્રાવણીપૂનેમ.

એમના પુત્ર મૈઘજલાધને બે દીકરીઓ હતી. જેમાંની મોટી નામે કુળુખાધનો વિવાહ ૬૦ મૂળજ પરશોત્તમના ચિરંજીવ નામે કાનજી વેરે થયો છે અને બીજી નાની નામે જેવીબાઈ હજી કુંવારી છે.

તેમના વૈકુંઠવાસ વખતે એક પુત્રી જન્મનાબાધ કરીને હતી. તે પણ થોડા માસ પછી દેવલોક પામી છે.

તેઓ “વિદ્યાવિલાસી” હતા. એની સાખીતી આ સ્વધર્મના ગ્રંથપ્રકાશ માટે તેમણે વિલમાં લખેલી રકમથી માલમ પડે છે એટલું જ નહિ પણ, તેઓ પંડિત શ્રીગદ્વાલજી સ્થાપિત વિદ્યાલક્ષ્મી સંસ્કૃત પાઠશાળા વગેરે નિશાળોના વિદ્યાર્થીઓને વારંવાર ગ્રંથોનું દાન (બક્ષિસ) આપતા હતા. એક વખતે તો તેમણે ગોસ્વામી શ્રીમદ્ દેવકીનંદનાચાર્યજીના પ્રમુખપણા હેઠળ તેમની ચંદાવાડીમાં વિદ્યાર્થીઓને ધનામ આપવાનો મોટો જાહેર મેલાવડો કર્યો હતો.

તેઓ એવાતો ધર્માગ્રહી હતા કે પોતે જે વેપાર કરતા તેમાં જે કંઇ નફો મળતો તેમાંથી સેંકડે ૧૦ ટકા ધર્માર્થમાં ખરચવાનો તેમણે તથા શેઠ અમરચંદ્ર માધવજીએ સાથે મળી ઠરાવ કીધો હતો. એટલું જ નહિ, પરંતુ બીજા વેપારીઓ ધર્માર્થ ખાતાના પૈસા પોતાના ચોપડામાં અનેક વર્ષ સૂધી જમા રાખી મૂકે છે, તેમ તેઓ કરતા ન હતા; તેઓ એક વર્ષના નફાનો દશાંશ બીજાં વર્ષ પૂર્ણ થવા પૂર્વે બધો ખરચી દેતા હતા, અને તે નિયમ હજી પણ તેમની પેઢીમાં ચાલે છે. સત્યાનૃતં તુ વાણિજ્યં વેપારમાં તો સાચું જૂઠું બેઉ હોય, એમ ઘણા બોલે છે તથા તેમ વર્તે છે, પરંતુ આ માવજીશેઠ પોતાના મિત્રો સાથે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે મારે સાચું બોલીને જ વેપાર કરવો, ત્યારથી તેઓ વેપારમાં પણ એકજલાવ કહેતા અને જે કહેતા તેજ લેતા હતા.

તેઓના ગોલોકવાસ પછી પણ તેમના વિલમાં લખ્યા મુજબ રૂ. ૩૦૦૦૦ તથા પોતાની તરફના રૂ. ૧૦૦૦૦ મળી કુલ રૂ. ૪૦૦૦૦ આપી, ઉમર-ગામમાં શેઠ અમરચંદ્રે “ શેઠ માવજી માધવજી ”ના નામથી હાઇસ્કૂલ બંધાવી છે. તથા વૈષ્ણવોનું પરમપૂજ્ય સ્થળ જે શ્રીનાથદ્વારા ત્યાંપણ યાત્રાળુની સઘવડમાટે રૂ. ૧૮૦૦૦ ખર્ચીને તેમના નામથી એક ધર્મશાળા બંધાવી છે.

આવા સ્વધર્મનિષ્ઠ સદ્ગૃહસ્થનો વિશેષ વૃત્તાંત અઘાપિ અમને ન મળવાથી, આટલો સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત આપવાની અમને ફરજ પડી છે. જે વિશેષ વૃત્ત અમને મળશે, તો તે પણ હવે પછીના પુસ્તકોમાં પ્રગટ કરીશું.

“વૈષ્ણવ ધર્મ ગ્રંથમાળા”નો હિસાબ.

જમા.

૧૨૨। બાકી મળી ૧ લા ૫૨ છપેલા હિસાબ પ્રમાણે.

- ૩૦ તા. ૧ જુલાઈથી તા. ૩૧ ડિસેમ્બર ૧૯૦૪ સુધી ૬ માસનું વ્યાજ.
 ૩૦ તા. ૧ લી જાનેવારીથી તા. ૩૦ મી જુન ૧૯૦૫ સુધી ૬ માસનું વ્યાજ.
 ૩૦ તા. ૧ લી જુલાઈથી તા. ૩૧ ડિસેમ્બર ૧૯૦૫ સુધી ૬ માસનું વ્યાજ.
 ૩૦ તા. ૧ લી જાનેવારીથી તા. ૩૦ જુન ૧૯૦૬ સુધી ૬ માસનું વ્યાજ.
 ૩૦ તા. ૧ લી જુલાઈથી તા. ૩૧ ડિસેમ્બર ૧૯૦૬ સુધી ૬ માસનું વ્યાજ.

૩૩= દશાવતારસ્તોત્ર નંગ ૫૦ ના વેચાણના.

૧૭૫= કુલ જમા.

ખર્ચ.

“સત્સિદ્ધાંતમાર્તંડ”ના પ્રથમ કિરણની

લખામણીના શાસ્ત્રીને—૧૫-૦-૦

છપામણી તથા બંધામણી રૂ. ૮૪-૦-૦

પ્રત ૧૦૦૦ ની.—

બાકી શિલક ————— ૬૬-૬-૦

કુલ. ૧૭૫-૬-૦

અંક ૧ લો “દશાવતારસ્તોત્ર” ના નંગમેળનો હિસાબ.

નંગ. જમા.

૧૦૦૦ છપાવ્યાં તે.

૧૦૦૦

નંગ. ખર્ચ.

૫૦ લેટ મોકલ્યાં તથા બક્ષિસ આપ્યાં તે.

૫૦ વેચાણ થયું.

૮૦૦ શિલક છે:—

૩૦૦ વગર બાંધેલાં.

૬૦૦ બાંધેલાં.

૧૦૦૦

વિ. રા. દલાલ.

માનાવિહારી અવસ્થાપક.

